

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Kristina Wanhainen

Otillräkneliga eller allvarligt
psykiskt störda lagöverträdare
- Vilka psykiskt störda lagöverträdare
som bör särbehandlas, och framför allt
hur

Examensarbete
30 högskolepoäng

Handledare
Per Ole Träskman

Ämnesområde
Straffrätt

HT 2010

Innehåll

SUMMARY	1
SAMMANFATTNING	6
FÖRORD	11
FÖRKORTNINGAR	12
1 INLEDNING	13
1.1 Syfte och frågeställningar	14
1.2 Metod och material	15
1.3 Disposition och avgränsningar	15
2 ALLVARLIG PSYKISK STÖRNING	17
3 REGLERINGEN INNAN 2008	19
3.1 Ansvarsfrågan	19
3.2 Påföljdsfrågan	20
3.2.1 BrB 30:6 "Fängelseförbudet"	20
3.2.2 BrB 31:3 Rättspsykiatrisk vård	22
3.2.3 BrB 29:3 "Förmildrande omständigheter"	26
3.3 Övriga relevanta lagrum	27
3.3.1 Åtalsunderlåtelse	27
4 SOU 2002:3. PSYKISK STÖRNING, BROTT OCH ANSVAR	29
4.1 Ansvarsfrågan – tillräknelighet som en förutsättning för straffansvar	29
4.2 Påföljdsfrågan	33
4.2.1 "Påföljder" för otillräkneliga	33
4.2.2 Påföljder för tillräkneliga	33
4.2.3 Särskilt om vissa funktionshindrade lagöverträdare	36
4.2.4 Särskilt om samhällsskyddsåtgärder	37
5 2008 ÅR REFORM – GÄLLANDE RÄTT	40
5.1 BrB 30:6 - Presumtion för annan påföljd än fängelse	40
5.2 Öppen rättspsykiatrisk vård	43

6	UTLÄNDSK RÄTT	45
6.1	Dansk rätt	45
6.1.1	Särskilda åtgärder	47
6.2	Norsk rätt	50
6.2.1	Särskilda åtgärder	53
6.3	Finsk rätt	54
7	ANALYS	56
7.1	Regleringen innan 2008 – Reformbehovet	56
7.1.1	”Förvaringen”	56
7.1.2	Begränsade vårdmöjligheter för fängelsedömda	57
7.1.3	Rättspsykiatrisk vård kan vara ett oproportionellt straff i förhållande till brottet	57
7.1.4	Olämpliga påföljder för begåvningshandikappade	58
7.1.5	Fängelseförbudet diskvalificerar lämpliga påföljder	58
7.1.6	Kortvariga psykostillstånd – oproportionella straff och oklart rättsläge	59
7.1.7	Fängelseförbudets tillämpningsområde	60
7.1.8	Uppsåtsbedömningarna och avsaknaden av samhällsskydd	61
7.1.9	Diskreptansen mellan svensk och utländsk rätt	63
7.2	Psykansvarskommitténs förslag	64
7.2.1	Lösningar genom förslaget	64
7.2.1.1	Angående ”förvaringen”	64
7.2.1.2	Angående fängelsedömdas begränsade vårdmöjligheter	64
7.2.1.3	Angående att rättspsykiatrisk vård kan anses vara ett oproportionellt straff i förhållande till brott	66
7.2.1.4	Angående olämpliga påföljder för begåvningshandikappade	66
7.2.1.5	Angående att fängelseförbudet diskvalificerar lämpliga påföljder	67
7.2.1.6	Angående kortvariga psykostillstånd	67
7.2.1.7	Angående uppsåtsbedömningen	67
7.2.1.8	Angående fängelseförbudets tillämpningsområde	68
7.2.1.9	Angående kompatibilitet med andra länders rättsystem	69
7.2.2	Kritik mot förslaget	69
7.2.2.1	Osäkerhet rörande rusbestämmelsen i BrB 1:2a§	69
7.2.2.2	Formuleringen av tillräknelighetsrekvisitet	70
7.2.2.3	Ett tredje effektrekvisit samt förmågan att skilja mellan rätt och fel	71
7.2.2.4	Samhällsskyddsåtgärderna	74
7.3	Vad hände efter det att Psykansvarskommittén hade lämnat in sitt förslag?	77
7.4	2008 års reform	80
7.4.1	Inskränkningen av fängelseförbudet	80
7.4.2	Den öppna tvångsvården	83
7.5	Argument angående tillräknelighetsläran som sådan	85
7.5.1	Argument för en tillräknelighetsreglering	85
7.5.1.1	Skuldprincipen och konformitetsprincipen	85
7.5.1.2	Allmänpreventiva överväganden anknutna till ändamålet bakom straffbestämmelserna	86
7.5.1.3	Systematiska skäl	88

7.5.1.4	Undvikande och förtydligande av intressekonflikter	89
7.5.1.5	Anpassning till senare års straffrättspolitik och andra rättsordningar	89
7.5.2	Argument mot en tillräknelighetsreglering	90
7.5.2.1	Behandlingstankens fortsatta betydelse	90
7.5.2.2	En tillräknelighetsreglering leder till särbehandling och stigmatisering	91
7.5.2.3	Senare års utveckling för psykiskt sjuka	92
7.5.2.4	Answarets betydelse för behandlingen	92
7.5.2.5	Pragmatiska skäl	93
7.5.2.6	Rättsliga svårigheter	93

8 AVSLUTANDE KOMMENTARER 95

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING 100

RÄTTSFALLSFÖRTECKNING 104

Summary

Mentally disordered offenders often do not have the same preconditions as others to follow the law as they may have a different perception of, or a different ability to reason about, reality. It is our perception of reality that gives us reason to do or not do certain things, and our perception of the consequences our actions will have has an impact on whether we undertake them or not. If you have a false perception of reality you also have inaccurate data on which you base your decisions regarding what kind of action you should undertake. For this reason, mentally disordered offenders are given special treatment in penal law.

In almost all of the legal systems comparable with Sweden's this special treatment of mentally disordered offenders is made by accountability or capacity for liability as a prerequisite for criminal liability. Accountability (or capacity for liability) is a measure of mental development and maturity, and to be accountable you should understand what you are doing, and be able to control your actions. For example, if a person does not understand the meaning of his act because of delusions, or if he because of admonishing voice hallucinations can not adjust his actions even though he understands the character of the offense, he is according to the accountability doctrine not criminally liable for his actions, and therefore can not (in the same manner as if he lacked intent) be convicted of a crime. The basis of the accountability doctrine is that it is unjust to punish anyone who committed an offense under the influence of a mental disorder, if the act can not be said to be a manifestation of the offender's freedom of choice and he therefore can not be blamed for it.

In Sweden, this special treatment is made during the selection of sanctions instead and had, until the legislative amendment in 2008, a larger group of mentally disordered that were given special treatment. The special treatment consists of a prohibition against sentencing offenders who aren't accountable to imprisonment. He is not acquitted, but convicted to one of the other sanctions. The offenders who committed the crime under the influence of a serious mental disorder ("*allvarlig psykisk störning*"), but still was accountable, may be imprisoned if there are extraordinary reasons ("*synnerliga skäl*"). Before the legislative amendment the court was prohibited to sentence anyone who at the time of the criminal act suffered from a serious mental disorder to imprisonment (if there were a causal connection between the mental disorder and the criminal act). Serious mental disorder ("*Allvarlig psykisk störning*") is a legal term that includes several different psychiatric diagnoses depending on the kind and degree of the disorder, and involves a broader range of mental disorders than the accountability concept does. The reason for this is probably that the term also defines who can be sentenced to forensic psychiatric care and who could be submitted to compulsory mental care under the Compulsory Mental Care Act (Lagen (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård).

The reason we have this unique regulation with an “imprisonment prohibition” instead of an accountability legislation is that Sweden abolished the accountability legislation through the introduction of the Swedish Penal Code (Brottsbalken). The reason for this was that the legislator considered issues of responsibility and guilt outdated and metaphysical and that they therefore should not prevent an appropriate sanction to be imposed. However, it seems like the imprisonment prohibition in itself is a remnant of the accountability doctrine, since it requires a causal connection between the offender's mental disorder and the criminal act for the Court to be prohibited to sentence the offender to imprisonment. Had the prohibition been about imprisonment not being an appropriate sanction for those who are mentally disordered, it would reasonably have been the perpetrator's mental state at the time of the judgement which would have been relevant.

The purpose of this thesis was to investigate in which way we should give mentally disordered offenders a special treatment in penal law; if an accountability legislation or a system like the one we have in Sweden, with the imprisonment prohibition, would be preferable.

To exemplify the two possibilities I used Swedish law, both before and after the legislative amendment in 2008, and the report of Psykansvarskommittén (a commission of inquiry, translated “Mental Liability Commission”) which proposes an accountability legislation.

The Swedish legal system, with the imprisonment prohibition in Chapter 30, section 6 of the Penal Code (BrB 30:6), has led to numerous problems. Some of these problems, which were due to the imprisonment prohibition, were solved by the reform 2008. Other problems with the Swedish legislation concerns public protection. If someone has committed a serious crime of violence, and is assessed as dangerous, but can not be convicted because of a lack of criminal intent due to his mental disorder, we have no possibilities in Swedish law to detain him with regard to public protection. This is believed to be one of the reasons why we have problems with courts that too readily considers that mentally disordered persons has committed the act with intent. Another reason for this is believed to be that the court wants to ensure that the defendant receive psychiatric care, through sentencing him to forensic psychiatric care. Public protection is considered through the sanction of “transfer to forensic psychiatric care combined with special review of remission” (“*överlämnande till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning*”). This implies that there is an administrative court, and not a doctor, who decides when the inmate should be discharged. That way you avoid the problem of offenders who are discharged too early, but it poses ethical conflicts in health care, since doctors could be forced to treat inmates who aren't sick because the court finds that there still is a risk of recidivism.

Those who are sentenced to forensic care at least get the care they need, which unfortunately cannot be said about those who are sentenced to imprisonment. A large proportion of those who have been sentenced to imprisonment have some form of mental disorder, and even if their disorder is not considered to be a serious mental disorder (“*allvarlig psykisk störning*”, which is a requirement for the sentencing to forensic psychiatric care), they may have as great a need for care anyway. It is intended that they should receive care in prison, but in practice it fails. This also applies to the mentally retarded offenders who are sentenced to imprisonment, which, as should be obvious to all, is very inappropriate.

The benefit of an imprisonment sentencing would be to at least know how long one should be punished, and receive a punishment that is proportional to the crime. Forensic psychiatric care is an indefinite-term sanction, the offender is simply treated until he is sane (or until the court does not think he's dangerous any more), which means that he may be in confinement relatively long even if having committed a less serious crime.

Another problem, as it may hamper international cooperation in criminal matters, is the fact that Sweden is more or less alone in having a criminal legislation without a requirement on accountability for criminal liability.

One could also see the fact that everyone, even those who are psychotic and so to speak reside in another world, is criminally liable as a problem. But that is only if one believes that concepts such as guilt and responsibility still mean something.

All these problems would have been resolved with the proposal of the Mental Liability Commission on the form of an accountability legislation. They had envisioned a system in which grounds for exclusion of liability would exist if the offender as a consequence of a serious mental disorder, a temporary mental derangement, a serious developmental impairment or a serious condition of dementia is incapable of understanding the meaning of his act or of adapting his act in accordance with such an understanding. In this way, those who could not be blamed for their crime, would not be convicted of it.

The general principles for determination of punishment and selection of sanctions would, to a greater extent than today, govern and determine the frameworks for the criminal law intervention concerning the accountable perpetrators. The mental disorder would not affect the choice of the sanction, but how they are enforced. In other words: A mental disorder would not be a barrier for sentencing to imprisonment, and an imprisonment sentencing would not be an obstacle for getting the necessary psychiatric treatment. For this reason they wanted to abolish both transfer to forensic psychiatric care as a special sanction and the imprisonment prohibition.

Public protection was to be taken into account through the indefinite-term public protection measures to which one could sentence mentally

disordered, dangerous offenders, whether they are accountable or not . These public protection measures would be a sanction that the court could use in cases where a fundamental interest for public protection can not be satisfied by a penalty or other measures, and the enforcement of the public protection measures would be adapted to the offender's own abilities and needs.

With the abolition of the imprisonment prohibition and the forensic psychiatric care, and the introduction of public protection measures, the system would have been refined so that conflicts of interest between care issues, public protection issues and criminal law issues could be avoided or at least be made clearer. In this way, they probably would have solved the problems with the courts broad intent assessments, and since public protection could be met without forensic psychiatric care, physicians' ethical dilemmas would go away.

Penalties would be proportionate to the crimes whether the offender was suffering from a mental disorder or not, because the care would be an enforcement form of imprisonment, not an indefinite-term sanction.

A new form of enforcement of imprisonment, closed housing ("slutet boende"), would also be introduced for the mentally retarded offenders. It would be designed as a closed group-housing for offenders, with few inmates and staff with specialized knowledge and skills regarding people with mental disabilities.

The Mental Liability Commission noted that prison inmates already have the right to psychiatric care, but since they do not get the care they need, the Mental Liability Commission wanted to emphasize further, in the Act on Correctional Treatment in Institution (Lagen (1974:203) om kriminalvård i anstalt), that the inmates right to psychiatric care would be put to attention. They also recommended certain financial and organizational changes in an attempt to solve the problems of the forensic psychiatric care.

The proposal of the Mental Liability Commission was good overall and it is a legislation that appeals to me, but I have some misgivings regarding the proposal. One thing I would advocate is partly a limitation and partly an extension of the accountability prerequisite. The limitation of the prerequisite would be done by requiring that the incapability of understanding the meaning of the act should apply to whether the act was morally right or wrong. The extension would be made through the introduction of a third effect prerequisite which would imply that someone who lacked the ability to recognize that an act is morally wrong (even though he understands the descriptive meaning of the act) is unaccountable. That would constitute a more reasonable limit on criminal liability, since this, at least in my opinion, represents the limit of who we morally can blame for their actions.

The most difficult issue is the public protection measures. The imposition of public protection measures seem more or less inevitable, especially if one were to extend the accountability prerequisite as I believe we should, since more dangerous repeat offenders would be considered unaccountable and therefore could not be sentenced to imprisonment (or any other sanction). But to what extent and on which grounds of decision, does the state have the right to detain any person in a (at least in part) preventive measure? The public protection measures in the report are an indefinite-term, and the techniques employed today for risk assessment are uncertain at an individual level. However, the public protection measures are meant to be used sparingly, and the decision is to be reviewed continuously. Moreover, as we already have an indefinite-term public protection measure in Swedish law, known as the sanction of “transfer to forensic psychiatric care combined with special review of remission”, the Mental Liability Commission’s proposal is at least not worse in this matter.

I do believe that concepts of responsibility and guilt are important, and since an accountability regulation apparently also can include appropriate sanctions, which means that with an accountability regulation you can both eat your cake and have it too, I believe that a system which requires accountability for criminal liability would be preferable. In this, I am not alone; also the government advocates a system where accountability is a prerequisite for criminal liability. They have therefore set up a commission of inquiry, Psykiatrilagsutredningen (“The Psychiatry Law Commission”) which, when they examine how future legislation concerning mentally disordered offenders should be, should assume that a major reform based on the report of the Mental Liability Commission will be implemented. Now I just hope that after fifteen years of investigation, which each time resulted in the notion that a reinstatement of the accountability doctrine would be preferable, that the government when the Psychiatry Law Commission presents its report in December 2011, decides to stop examining and begin introducing a system where accountability is a prerequisite for criminal liability.

Sammanfattning

Psykiskt störda lagöverträdare har ofta inte samma förutsättningar som andra att följa lagen då de kan ha en annan föreställning av, eller en annan förmåga att resonera kring, verkligheten. Det är vår föreställning av verkligheten som ger oss skäl att göra eller att inte göra vissa saker, och vår uppfattning om vilka följder vårt handlande kommer att få, får betydelse för om vi företar handlingen eller inte. Har man en felaktig föreställning av verkligheten har man även felaktiga uppgifter på vilka man grundar sitt beslut om vad för slags handling man ska företa. Av denna anledning särbehandlas psykiskt störda lagöverträdare inom straffrätten.

I nästan alla med Sverige jämförbara rättsordningar sker denna särbehandling genom att man har satt upp ett krav på tillräknelighet för att den tilltalade ska kunna ha ett straffrättsligt ansvar. Tillräknelighet är då ett mått på psykisk utveckling och mognad, och för att vara tillräknelig ska man veta vad man gör, och kunna kontrollera sitt handlande. Om en person t.ex. på grund av vanföreställningar inte förstår vad han gör, eller på grund av uppmanande rösthallucinationer inte kan anpassa sitt handlande trots att han förstår gärningens innebörd, är han enligt tillräknelighetsläran inte straffrättsligt ansvarig för sina gärningar, och kan därför inte (på samma sätt som om han hade saknat uppsåt) dömas för brott. Grunden för tillräknelighetsläran är att det är orättfärdigt att straffa någon som begått en gärning under påverkan av en psykisk störning, om gärningen då inte kan sägas vara ett utslag av gärningsmannens fria val och han därför inte råar för den.

I Sverige sker istället denna särbehandling i påföljdsledet och har fram till en lagändring 2008, haft en större krets av psykiskt störda som särbehandlas. Särbehandlingen sker genom att en otillräknelig (även om man inte använder det uttrycket) lagöverträdare inte får dömas till fängelse. Han blir dock inte frikänd utan döms till någon av de andra påföljderna. Den lagöverträdare som led av en *allvarlig psykisk störning*, men ändå var tillräknelig, får emellertid dömas till fängelse om det föreligger synnerliga skäl. Innan lagändringen fick domstolen inte döma någon som vid gärningstillfället led av en allvarlig psykisk störning till fängelse (förutsatt att det förelåg ett kausalsamband mellan störningen och gärningen). Allvarlig psykisk störning är ett juridiskt begrepp som innefattar flera olika psykiatriska diagnoser beroende på art och grad, och innebär en vidare krets av psykiska störningar än vad tillräknelighetsbegreppet gör. Anledningen till detta är förmodligen att begreppet även avgränsar vilka som ska kunna dömas till rättspsykiatrisk vård samt vilka som kan tvångsvårdas i enlighet med LPT (Lagen (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård).

Anledningen till att vi har denna unika reglering med ett fängelseförbud istället för en tillräknelighetsreglering är att vi i Sverige avskaffade tillräknelighet som brottsförutsättning i och med införandet av Brottsbalken.

Skälet till detta var att man ansåg att frågor om ansvar och skuld var föråldrade och metafysiska och att de därför inte skulle förhindra att en lämplig påföljd skulle dömas ut. Dock verkar fängelseförbudet i sig vara en rest av tillräknelighetsläran, då det krävs ett kausalsamband mellan gärningsmannens psykiska störning och gärningen för att domstolen ska förhindras att döma till fängelse. Hade fängelseförbudet handlat om att fängelse inte är en lämplig påföljd för den som är psykiskt störd, så hade det rimligtvis varit gärningsmannens psykiska tillstånd vid tiden för domen som hade varit relevant.

Syftet med detta arbete var att utreda hur psykiskt störda lagöverträdare bör särbehandlas i straffrätten; om en tillräknelighetsreglering, eller en reglering så som den svenska med ett fängelseförbud, vore att föredra. För att exemplifiera de båda möjligheterna använde jag mig av svensk rätt, både före och efter lagändringen 2008, och Psykansvarskommitténs förslag om en tillräknelighetsreglering.

Den svenska regleringen med fängelseförbudet i BrB 30 kap. 6 §, har lett till ett flertal problem. En del av dessa problem, som berodde just på fängelseförbudet, löstes dock genom reformen 2008. Andra problem med den svenska regleringen rör samhällsskyddet. Om någon som bedöms som farlig t.ex. har begått ett grovt brott mot någons liv eller hälsa, men inte kan dömas på grund av att hans psykiska störning har uteslutit uppsåt, har vi i svensk rätt ingen möjlighet att ta hand om honom med hänsyn till samhällsskyddet. Detta tros vara en av anledningarna till varför vi har problem med domstolar som lite väl lätt anser att uppsåtsrekvisitet är uppfyllt gällande psykiskt störda lagöverträdare. En annan orsak till detta tros vara att domstolen vill försäkra sig om att den tilltalade får psykiatrisk vård, genom att döma honom till rättspsykiatrisk vård. Samhällsskyddet beaktas genom att domstolen dömer den tilltalade till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning. Detta innebär nämligen att det är en förvaltningsdomstol, och inte en läkare, som bestämmer när den intagne ska bli utskriven. På så sätt slipper man problemet med dömda som blir utskrivna för tidigt, men det medför dock etiska konflikter i vården, då läkare kan tvingas vårda intagna som inte är sjuka på grund av att domstolen finner att det fortfarande föreligger en återfallsrisk.

De som blir dömda till rättspsykiatrisk vård får i alla fall den vård de behöver, vilket man tyvärr inte kan säga om dem som döms till fängelse. En stor andel av de fängelsedömda lider av någon form av psykisk störning, och även om deras störning inte räknas som allvarlig psykisk störning (vilket är ett krav för påföljden rättspsykiatrisk vård), så kan de ha ett lika stort vårdbehov ändå. Meningen är att de ska få vård även i fängelse, men i praktiken fallerar det. Detta gäller även de psykiskt utvecklingsstörda lagöverträdarna som döms till fängelse, vilket, som borde vara uppenbart för alla, är mycket olämpligt.

Fördelen med en fängelsedom är att man då i alla fall vet hur länge man ska straffas, och får ett straff som är proportionellt i förhållande till brottet.

Rättspsykiatrisk vård är en tidsbestämd påföljd, den dömda vårdas helt enkelt tills han är frisk (eller till dess att domstolen inte tycker att han är farlig längre), vilket kan betyda att han får sitta frihetsberövad förhållandevis länge även vid mindre allvarlig brottslighet.

Ett annat problem med den svenska regleringen utgör det faktum att Sverige mer eller mindre är ensamt i världen om en straffrättslig reglering utan ett tillräknelighetskrav. Detta skulle nämligen kunna försvåra ett internationellt samarbete på straffrättens område.

Slutligen kan man även se det faktum att alla, även de som är psykotiska och så att säga befinner sig i en annan värld, är straffrättsligt ansvariga, som ett problem. Men det är bara om man anser att begrepp som skuld och ansvar fortfarande betyder något.

Alla dessa problem hade lösts med Psykansvarskommitténs förslag om utformandet av tillräknelighetsreglering. De hade tänkt sig ett system där straffrättslig ansvarsfrihet skulle föreligga om gärningsmannen till följd av en allvarlig psykisk störning, en tillfällig sinnesförvirring, en svår utvecklingsstörning eller ett allvarligt demenstillstånd har saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt. På detta sätt hade de som inte kunnat klandras för sitt brott, inte heller dömts för det.

De allmänna reglerna om straffmätning och påföljdsval skulle i högre grad styra och sätta upp ramarna för straffrättsligt ingripande vid tillräkneliga gärningsmän. Den psykiska störningen skulle inte påverka valet av påföljd, men hur påföljden verkställs. En psykisk störning skulle alltså inte vara ett hinder för att döma till fängelse, och ett fängelsestraff skulle inte vara ett hinder för att få erforderlig psykiatrisk vård. Alltså ville man avskaffa både rättspsykiatrisk vård såsom självständig påföljd och fängelseförbudet.

Samhällsskyddet skulle beaktas genom tidsbestämda samhällsskyddsåtgärder till vilken man kunde döma både tillräkneliga och otillräkneliga, farliga lagöverträdare. Dessa samhällsskyddsåtgärder skulle vara en reaktion som domstolen kunde använda sig av i de fall då ett väsentligt samhällsskydd inte kan tillgodoses genom straff och andra åtgärder, och verkställigheten skulle anpassas efter den dömdes egna förutsättningar och behov.

Genom avskaffandet av fängelseförbudet och den rättspsykiatriska vården samt införandet av samhällsskyddsåtgärder hade man renodlat systemet så att intressekonflikter mellan vård- samhällsskydds- och straffrättsliga frågor kunde undvikas eller i alla fall tydliggöras. På detta sätt hade man förmodligen löst problemen med domstolarnas extensiva uppsåtsbedömningar, och då samhällsskyddet kunde tillgodoses utan rättspsykiatrisk vård, torde läkarnas etiska dilemman försvinna.

Straffen skulle bli proportionella till brotten oavsett om den dömde led av en psykisk störning eller inte, eftersom vården skulle vara en verkställighetsform av fängelsestraffet, inte en tidsbestämd påföljd.

En ny verkställighetsform, *slutet boende*, skulle även införas för psykiskt funktionshindrade lagöverträdare. Det skulle utformas som ett särskilt gruppboende för dömda, med få intagna och personal med särskilda kunskaper om psykiskt funktionshindrade.

Psykansvarskommittén konstaterade att fängelsedömda redan idag hade rätt till vård, men då de inte får det, ville de förtydliga i KvaL (Lagen (1974:203) om kriminalvård i anstalt) att deras rätt till psykiatrisk vård skulle uppmärksammas, samt genomföra vissa ekonomiska och organisatoriska förändringar i ett försök att lösa problemen med den rättspsykiatriska vården.

Det var ett bra förslag överlag och det är en reglering som tilltalar mig, men jag har några betänkligheter angående förslaget. Jag skulle bland annat förespråka dels en inskränkning och dels en utvidgning av tillräknelighetsrekvisitet. Inskränkningen skulle ske genom att man inför ett krav på att den bristande insikten ska gälla huruvida gärningen var moraliskt rätt eller fel. Utvidgningen skulle ske genom införandet av ett tredje effektrekvisit som skulle innebära att även den som saknade förmåga att inse att en gärning är moraliskt fel (trots att han förstår gärningens deskriptiva innebörd) är otillräknelig. Detta skulle nämligen utgöra en rimligare gräns för ansvarsfrihet, då detta, i alla fall enligt mig, utgör gränsen för vilka man moraliskt kan klandra för sina gärningar.

Den svåraste frågan rör samhällsskyddsåtgärderna. Ett införande av samhällsskyddsåtgärder ter sig mer eller mindre ofrånkomligt, särskilt om man skulle utvidga tillräknelighetsrekvisitet så som jag anser, då flera farliga återfallsförbrytare skulle anses otillräkneliga och därmed inte kunnat dömas till fängelse. Men i vilken utsträckning och på vilket beslutsunderlag har staten rätt att frihetsberöva någon i (i alla fall delvis) förebyggande syfte? Psykansvarskommitténs samhällsskyddsåtgärder är tidsbestämda, och de metoder man använder för riskbedömningar idag är osäkra på individnivå. Samhällsskyddsåtgärderna ska dock användas restriktivt, och beslutet ska omprövas kontinuerligt. Dessutom har vi redan en tidsbestämd samhällsskyddsåtgärd i svensk rätt, som kallas rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning, så Psykansvarskommitténs förslag är i alla fall inte sämre i den frågan.

Jag tycker att begrepp som ansvar och skuld är viktiga, och då en tillräknelighetsreglering uppenbarligen också kan innebära lämpliga påföljder, vilket innebär att man med en tillräknelighetsreglering både kan äta kakan och ha den kvar, anser jag att en tillräknelighetsreglering vore att föredra. Detta är jag inte ensam om, även regeringen förespråkar ett system där tillräknelighet är en brottsförutsättning. De har därför tillsatt en (till) utredning, Psykiatrilagsutredningen, som när de utreder hur framtidens

lagstiftning rörande psykiskt störda lagöverträdare ska se ut, ska utgå från att en större reform med utgångspunkt i Psykansvarskommitténs förslag kommer att genomföras. Nu hoppas jag bara att man efter femton års utredande, som varje gång utmynnat i att ett återinförande av tillräknelighetsläran vore att föredra, slutligen, när Psykiatrilagsutredningen redovisar sitt förslag i december 2011, beslutar sig för att sluta utreda och börja införa ett system där tillräknelighet är en förutsättning för straffrättsligt ansvar.

Förord

Först och främst vill jag tacka alla som har hjälpt mig med detta arbete, ni är många!

Tack Per Ole för goda synpunkter och tålamod!

Tack kära familj för alla morötter och sparkar där bak, och det enorma stöd jag får av er!

Tack Tobias, för dina synpunkter, ditt stöd och tålamod! Jag blir snart människa igen...

Tack alla vänner för all glädje, peppning och pushning!

Ett särskilt tack till dig Sebastian! Du har trots dina något haltande juridikkunskaper hjälpt mig så mycket och har faktiskt gjort ett hästjobb!

Jag vill också passa på att tacka Späaxet. Utan er hade inte min studietid varit hälften så rolig, givande och lång som den blev!

Detta arbete satt långt inne, men nu är det klart. Så är även min tid som student i Lund. Det är med blandade känslor jag nu gör mig beredd att ge mig ut i den "riktiga" världen. Även om studenttiden vid vissa tidpunkter har varit jobbig och påfrestande har den framförallt varit rolig. Jag har fått många erfarenheter och lärdomar även utöver de juridiska, och vänner för livet.

Nu är det dags för nästa kapitel av mitt liv. Det ska bli spännande. Jag hoppas att det ska bli lika roligt och lärorikt som detta!

Förkortningar

Art.	Artikel
BrB	Brottsbalken
Ds	Departementsskrivelse
dir.	Direktiv
EKMR	Europeiska konventionen om de mänskliga rättigheterna
FB	Föräldrabalken
HD	Högsta domstolen
HSL	Hälso- och sjukvårdslag (1982:763)
kap.	Kapitel
KvaL	Lagen (1974:203) om kriminalvård i anstalt
LPT	Lagen (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård
LRPU	Lagen (1991:1137) om rättspsykiatrisk undersökning
LRV	Lagen (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård
LSD	Lysergsyradietylamid (en sorts narkotika)
LSS	Lag (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade
NJA	Nytt Juridiskt Arkiv, avd 1
Prop.	Proposition
RB	Rättegångsbalken
RH	Rättsfall från Hovrätterna
RPU	Rättspsykiatrisk undersökning
SFS	Svensk författningssamling
SiS	Statens institutionsstyrelse
SL	Strafflagen (Dansk, norsk eller finsk)
SOU	Statens offentliga utredningar
SUP	Särskild utskrivningsprövning
SvJT	Svensk Juristtidning

1 Inledning

Anders vaknar av att han hör ljud i trapphuset. Smärtan i hans tinning börjar mola igen. Hon är tillbaka. Vem ska hon skada den här gången? Är hon här för att ta Stig på våningen ovanför? Han har säkert vad hon behöver för att kunna genomföra sin plan. Någon måste stoppa henne! Men ingen annan förstår vem hon är. De tror att hon är som dem. Men Anders vet. Han har sett hur hennes ögon glimmat till i rött. Han har hört och sett alla tecken. Om han inte stoppar henne kommer världen att gå under. Men vad kan han göra, han är ju bara en helt vanlig man, en som alla andra. Han borde gå till polisen och berätta det han vet, men han vet också att de inte kommer tro honom. De kommer tro att han är galen och låsa in honom, och vad händer då? Inlåst kan han inte göra någonting. Tänk om det inte finns någon annan som vet? Tänk om han är den enda som kan stoppa henne? Han hör hennes tunga fotsteg utanför dörren. De är på väg uppåt. Han vet inte hur han ska stoppa henne, men han vet att han måste göra ett försök. På fönsterkarmen ligger hammaren kvar sedan han satte upp den där tavlan förra veckan. Den får duga. Han måste ändå försöka. Det är världens enda chans. Han tar hammaren, öppnar dörren och smyger ut, uppför trappan, efter henne.

Det här är Anders verklighet. I hans verklighet är kvinnan på översta våningen Djävulen själv, som kommer att förgöra världen om inte han dödar henne. I hans verklighet har han ett rimligt skäl att försöka döda henne. I den friska världens verklighet är Anders en mycket sjuk man, som har gett sig på en oskyldig kvinna med en hammare.

Jag såg en thriller en gång som hette "Fallen". Den handlade om en demon som hoppade från människa till människa och mördade folk. Man kunde inte se vem som var besatt av demonen, men man förstod det på att den besatta personen började sjunga "Time is on my side", och på att denna normalt icke våldsamma person började mörda folk. När demonen hoppat vidare var den numera demonfria personen som vanligt igen.

Det är så jag ser på psykiskt störda lagöverträdare. De är inte "onda" i sig, utan den psykiska sjukdomen är som en demon som tvingar dem att begå brott. Skulle de bli friska så har demonen lämnat dem. Här menar jag förstås inte vilken psykisk störning som helst, utan jag avser de människor som är så sjuka att de inte förstår innebörden av sina gärningar, de som så att säga lever i en annan värld. Eller de som förvisso förstår innebörden av sina handlingar men ändå måste utföra dem, de som t.ex. blir tvingade av inre röster. De som inte kan hållas moraliskt ansvariga för sina gärningar. De som inte rår för vad de gör. De som hade räknats som otillräkneliga, i nästan alla länder utom i Sverige. De som är som Anders.

Den svenska regleringen av psykiskt störda lagöverträdare har fått kritik under många år. Vi är nästan det enda västerländska land som inte har

tillräknelighet som en förutsättning för straffbarhet. Otillräkneliga är alltså straffrättsligt ansvariga för sina gärningar precis som alla andra. Skillnaden är att de inte kan dömas till fängelse (om de inte själva vållat sitt psykiska tillstånd).

År 2002 inkom Psykansvarskommittén med ett förslag om att återinföra tillräknelighet som en förutsättning för straffrättsligt ansvar.¹ Så blev det inte. Istället putsades den reglering till som vi hade innan genom en lagändring 2008.² Ändringen innebar att man till skillnad från tidigare kan döma allvarligt psykiskt sjuka lagöverträdare till fängelse. En utredning pågår dock för tillfället, vars uppdrag är att utreda hur en framtida lagstiftning rörande psykiskt störda lagöverträdare ska se ut. Utredaren ska enligt kommittédirektiven utgå från att en större reform med utgångspunkt i Psykansvarskommitténs förslag kommer att genomföras.³

1.1 Syfte och frågeställningar

Att psykiskt störda lagöverträdare ska särbehandlas är de flesta överens om. Det ter sig för de flesta som orimligt att någon som på grund av en psykisk störning inte har samma förutsättningar för att ta ett rationellt beslut ska ställas till svars på samma sätt som en frisk person. Men hur bör den tilltalades psykiska störning beaktas? Ska särbehandlingen ske i ansvarsledet eller i påföljdsledet? Med andra ord: ska en psykisk störning leda till att gärningsmannen inte kan anses ha personlig skuld (som om han saknat uppsåt), eller ska den leda till att han inte kan dömas till en viss påföljd. Bör vi ha ett sådant system vi har nu, med ett fängelseförbud för de allvarligaste psykiskt sjuka, eller bör vi ha ett system där tillräknelighet är ett krav för straffansvar?

Uppsatsen syfte är alltså att utreda hur psykiskt störda lagöverträdare bör särbehandlas i straffrätten. I detta menar jag dock inte det faktum att en psykisk störning kan utgöra förmildrande omständigheter vid påföljdsvalet, detta är nämligen ingenting som skiljer sig åt mellan de två system som jag utgår från i uppsatsen för att belysa rättssystem med och utan tillräknelighet.

Frågor som jag under arbetets gång hoppas att jag ska kunna besvara är:

- Hur kan system med, respektive utan, ett tillräknelighetsrekvisit se ut?
- Vilka för- och nackdelar finns det med de båda systemen?
- Vilken slags psykisk störning bör ligga till grund för särbehandling?

¹ Psykisk störning, brott och ansvar (SOU 2002:3).

² SFS 2008:320.

³ Dir. 2008:93.

1.2 Metod och material

Jag har använt mig främst av en rättsvetenskaplig metod bestående av analyser av lagtext och förarbeten, men även litteraturstudier av både juridisk litteratur såväl som psykiatrisk har förekommit.

För att belysa frågan om tillräknelighet utgår jag i uppsatsen från Psykansvarskommitténs förslag (SOU 2002:3), och för att belysa frågan om särbehandling i påföljdsledet utgår jag från svensk rätt, både före och efter lagändringen 2008.

Anledningen till att jag både tar upp gällande rätt och den reglering som vi hade innan 2008 års reform, är att såväl Psykansvarskommitténs förslag, som 2008 års reform byggde på problemen med den gamla regleringen. Eftersom 2008 års reform dessutom är mycket begränsad, är det även en mycket begränsad skillnad mellan regleringen före 2008 och efter.

1.3 Disposition och avgränsningar

Uppsatsen är uppdelad i två huvuddelar, en deskriptiv och en analyserande del. Den deskriptiva delen är menad att ge läsaren bakomliggande fakta, medan den analyserande delen är mer värderande och resonerande.

Jag inleder den deskriptiva delen, och därmed uppsatsen med ett kapitel om begreppet ”allvarlig psykisk störning” då detta är ett centralt begrepp, som har betydelse både för regleringen innan 2008, Psykansvarskommitténs förslag (SOU 2002:3) och gällande rätt.

Efter det redogör jag för den reglering som vi hade i Sverige innan lagändringen 2008. Detta kapitel (kap.3) kommer att bli tämligen omfattande, då det exemplifierar ett system utan tillräknelighet, och i stort sett innefattar gällande rätt. Kapitlet angående gällande rätt (kap. 5) kommer således inte vara särskilt omfattande, utan där tar jag bara upp de ändringar som utgjorde 2008 års reform.

Det kapitel där jag redogör för Psykansvarskommitténs förslag (kap.4) kommer också att vara tämligen omfattande, då detta ska ligga till grund för framtida lagstiftning, och dessutom fungerar som exempel på en tillräknelighetsreglering i denna uppsats. Dock gör jag inte någon fullständig genomgång av förslaget, utan jag har avgränsat framställningen till att beröra frågan om straffrättsligt ansvar och påföljder, och har lämnat den ekonomiska biten, samt frågan om särskilda rättsverkningar (såsom förverkande, rätten att ta arv m.m.) därhän. Detta är delar som om de överhuvudtaget nämns, bara nämns i förbifarten.

Då Sverige mer eller mindre är ensamt i världen om att sakna ett system med ett krav på tillräknelighet för straffrättsligt ansvar, har jag även ett kapitel (kap.6) angående utländsk rätt, för att visa hur en tillräknelighetsreglering kan vara utformad i praktiken. De länder som får utgöra exempel här är våra nordiska grannländer Danmark, Norge och Finland, då dessa länder har många rättsliga likheter med Sverige i andra hänseenden.

I analysdelen blir jag som jag tidigare nämnt mer värderande, och inleder där med att ta upp vilka problem som den gamla regleringen ledde till (kap. 7.1). Därefter följer två avsnitt där jag först behandlar hur Psykansvarskommittén genom sitt förslag ville lösa dessa problem, samt kritik mot förslaget (kap. 7.2), och sedan vilka problem som löstes genom reformen 2008, även här med viss kritik mot reformen (kap.7.4).

Jag har även ett avsnitt som beskriver vad som har hänt på området efter dess att Psykansvarskommittén lämnat in sitt förslag, varför den inte ledde till en proposition och hur det ser ut med framtida lagstiftning på området (kap. 7.3).

Ett avsnitt där jag tar upp för- och nackdelar med en tillräknelighetsreglering i allmänhet får avsluta uppsatsen innan mina avslutande kommentarer.

I analysdelen kommer mina och andras åsikter att blandas, ofta så att jag först tar upp vad andra anser, och sedan kommenterar jag detta. I vissa stycken kommer mina uppfattningar blandas med andras, men då är min förhoppning att man av texten kan förstå vad som är någon annans synpunkter, och vad som är mina egna. Om ett stycke inte följs av en fotnot, så är det uteslutande mina åsikter.

I mina avslutande kommentarer är jag än mer värderande och argumenterande och tar upp de delar som jag tycker är viktigast i analysen. Den består enbart av mina egna synpunkter.

På grund av ämnesvalet har detta blivit ett tämligen omfattande arbete. För att i någon mån begränsa arbetet, har jag valt att inte nämna praxis mer än i förbifarten, då det kändes som en rimlig avgränsning att göra eftersom vi saknar praxis efter lagändringen 2008 och det av naturliga skäl inte finns någon rörande Psykansvarskommitténs förslag. Jag har dessutom valt att inte ta upp historiken, då detta hade tagit alltför stort utrymme i anspråk, utan att tillföra särskilt mycket till besvarandet av frågeställningen. Det som hade varit intressant att ta upp från ett historiskt perspektiv är varför man i Sverige avskaffade tillräknelighetsläran. Detta berörs dock mycket kortfattat i analysdelen.

Slutligen vill jag klargöra att jag, för att texten ska flyta på bättre, har valt att enkom benämna gärningsmän som ”han”. Jag är dock medveten om att även kvinnor begår brott.

2 Allvarlig psykisk störning

Begreppet ”allvarlig psykisk störning” infördes i svensk rätt i och med psykiatrireformen 1992 där den ersatte tidigare terminologi, vilken (i synnerlighet det s.k. jämställdhetsbegreppet) hade kritiserats. Med detta nya begrepp ville lagstiftaren anpassa terminologin till ett modernt medicinskt språkbruk samt understryka att psykiska störningar inte längre endast kunde förklaras på biologiska grunder, utan att även psykologiska och sociala faktorer har stor betydelse.⁴ Allvarlig psykisk störning är dock ett juridiskt begrepp, inte ett medicinskt.⁵ En annan anledning till införandet av begreppet var att samordna den straffrättsliga regleringen och den administrativa vårdlagstiftningen i såväl terminologiskt som sakligt hänseende.⁶ Begreppet allvarlig psykisk störning finns alltså både i Brottsbalken och i LPT (Lagen (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård) och har samma innebörd i båda lagrummen.

Vad som omfattas av begreppet ”allvarlig psykisk störning” anges inte närmare i lagstiftningen, men diskuterades och exemplifierades i förarbetena. I dessa gav man följande exempel på vad som kan utgöra en allvarlig psykisk störning:

”Till allvarlig psykisk störning bör i första hand räknas tillstånd av psykotisk karaktär, således tillstånd med störd realitetsvärdering och med symtom av typen vanföreställningar, hallucinationer och förvirring. Till följd av en hjärnskada kan vidare en psykisk funktionsnedsättning av allvarlig art (demens) med störd realitetsvärdering och bristande förmåga till orientering i tillvaron uppkomma.

Till allvarlig psykisk störning bör också räknas allvarliga depressioner med självmordstankar. Vidare bör dit föras svårartade personlighetsstörningar (karaktärsstörningar), exempelvis vissa invalidiserande neuroser och personlighetsstörningar med impulsgenombrott av psykoskaraktär.

Tvångsvård bör vidare kunna aktualiseras när en krisreaktion är sådan att påverkan på den psykiska funktionsnivån blir så uttalad att den är av psykotisk art.

Till allvarlig psykisk störning bör hänföras också alkoholpsykoserna, såsom delirium tremens, alkoholhallucinos och klara demenstillstånd. Detsamma gäller de psykosor som kan drabba narkotikamissbrukare. Även i andra situationer när en missbrukare har kommit in i ett allvarligt förvirringstillstånd och det är uppenbar fara för hans fysiska hälsa eller liv skall tvångsvård kunna tillämpas. I vissa fall kan vidare ett abstinensstillstånd vara så svårartat att det under en kortare tid måste betecknas som en allvarlig psykisk störning.”⁷

Det är dock ingen uttömmande uppräknings.⁸

Bedömningen av huruvida en psykisk störning är allvarlig eller inte ska ske utifrån både störningens art och grad. Med art menas sjukdomstypen och med grad hur pass svår denna är.⁹ Medan vissa psykiska störningar, t ex

⁴ Prop. 1990/91:58 s. 85; Grönwall och Holgersson s. 179.

⁵ Lidberg (2000) s. 148.

⁶ Grönwall och Holgersson s. 179.

⁷ Prop. 1990/91:58 s. 86.

⁸ Gylling m.fl. s. 40.

⁹ Gylling m.fl. s. 42; Ds 2007:5 s. 37f.

schizofreni, alltid får anses som allvarliga till sin art, men inte nödvändigtvis till sin grad, är andra, t ex depressioner, inte allvarliga till sin art, men kan vara av sådan grad att den bedöms vara en allvarlig psykisk störning. Man måste alltså i varje enskilt fall göra en sammanvägning av störningens art och de symptom och yttringar i övrigt som belyser dess grad. Vidare ska även tas hänsyn till växlingar i tillståndet och risken för återfall om vården avbryts för tidigt. Så länge det föreligger påtaglig risk för att de psykiska symptomen återkommer om vården avbryts, så anses den psykiska störningen vara av allvarlig art.¹⁰

En psykisk funktionsnedsättning som beror på en demenssjukdom kan vara så kraftig att det räknas som allvarlig psykisk störning. Detta gäller även de som drabbats av ett begåvningshandikapp på grund av hjärnskada samt för personer som har allvarliga psykiska defekter av en barndomspsykos. Vad gäller psykiskt utvecklingsstörda så kan inte enbart en hämning i förståndsutvecklingen utgöra en allvarlig psykisk störning.¹¹

¹⁰ Prop. 1990/91:58 s. 87.

¹¹ SOU 2002:3 s. 145f.; Prop. 1990/91:58 s. 86f.

3 Regleringen innan 2008

3.1 Ansvarsfrågan

I Sverige kan alla begå brott, med den meningen att de kan dömas till straffrättsligt ansvar, även barn och psykiskt sjuka.¹² Särbehandlingen sker istället vid påföljdsfrågan. Detta är en reglering som i det närmaste är unik för Sverige, nästan alla andra västerländska stater tillämpar tillräknelighetsläran¹³, vilken innebär att man måste vara tillräknelig för att ha ett straffrättsligt ansvar.¹⁴

För att en gärning ska vara brottslig krävs förutom att alla objektiva rekvisit i den aktuella paragrafen är uppfyllda, även att gärningsmannen har subjektiv täckning till dessa objektiva rekvisit. De subjektiva rekvisiten är uppsåt och oaktsamhet, och kan sägas motiverade av skuldprincipen. Om någon har begått en kriminaliserad gärning utan att ha uppsåt till den (eller varit oaktsam, om det är ett oaktsamhetsbrott), har han inte uppvisat sådan skuld att han borde drabbas av straffrättsligt ansvar.¹⁵

Huvudregeln är att det krävs uppsåt för att ett brott ska anses vara begånget¹⁶, men vissa brott anses tillräckligt klandervärda för straffansvar när de begåtts av oaktsamhet.

Lite förenklat kan man säga att uppsåt innebär att gärningsmannen vet vad han gör och vad detta har för effekt, eller att han åtminstone är likgiltig inför den möjliga följden av hans handlande. Vid oaktsamhet har gärningsmannen inte förstått vad han gjort, men han borde ha förstått. Han har inte varit så försiktig som han enligt sina förutsättningar borde ha varit.

Prövningen av en psykiskt sjuk gärningsmans skuld görs på samma sätt som om den tilltalade var en ”normal” person, vilket även innefattar uppsåts- eller oaktsamhetsbedömningen. Att göra en uppsåtsbedömning av en psykiskt frisk person kan vara svårt nog, så att bedöma vad en psykiskt störd person har avsett eller insett måste vara oerhört svårt. Gärningsmannen kan på grund av störningen ha haft en felaktig uppfattning om sin yttre situation och handlat i putativt nödvärn och psykiskt utvecklingsstörda kan ha svårare än andra att inse följderna av en viss handling. Därför kan det i många fall krävas en rättspsykiatrisk bedömning för att ta ställning till om uppsåt eller oaktsamhet föreläggat. Har gärningsmannen varit så störd att han inte varit medveten om sina handlingar, anses inte uppsåt och personligt ansvar kunna föreligga.¹⁷

¹² Barn under 15 år får dock inte dömas till någon påföljd enligt 1 kap. 6 § BrB.

¹³ Grönland och tre amerikanska stater saknar också tillräknelighetsläran.

¹⁴ Mer om detta i kapitel 6.

¹⁵ Leijonhufvud och Wennberg s. 55.

¹⁶ BrB 1 kap 2 § 1 st.

¹⁷ Lidberg (2000) s.45f.

En allvarlig psykisk störning behöver dock inte utesluta uppsåt. Ett exempel som Psykansvarskommittén framförde är en psykiskt störd man som i tron att han är soldat under det finska vinterkriget attackerar en människa. Han har uppsåt till dödandet, men har felaktig insikt till omständigheterna omkring.¹⁸

Enligt Psykansvarskommitténs utredning verkar det finnas en tendens att domstolarna alltför lätt anser att det subjektiva rekvisitet är uppfyllt vid ett brott begånget av en psykiskt störd person, trots att denna bedömning torde vara extra svår då. Orsaken till detta skulle enligt kommittén kunna vara att en fällande dom är ett krav för att kunna överlämna den tilltalade till rättspsykiatrisk vård. Detta har även framförts inom doktrinen.¹⁹ Det står även i utredningen att detta förfaringssätt har visst stöd i förarbetena till brottsbalken.²⁰

3.2 Påföljdsfrågan

I svensk rätt kan alltså även psykiskt störda begå brott, särbehandlingen sker istället vid påföljdsvalet, och regleras i BrB 30:6, 31:3 och 29:3.

3.2.1 BrB 30:6 "Fängelseförbudet"

Som tidigare nämnts så tillämpar inte Sverige längre tillräknelighetsläran, men en rest av den är det så kallade fängelseförbudet som finns i 30 kap. 6 § BrB, vilken innan reformen 2008 löd:

Den som har begått ett brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning får inte dömas till fängelse. Om rätten i ett sådant fall finner att inte heller någon annan påföljd bör ådömas, skall den tilltalade vara fri från påföljd.

Ur paragrafen kan man alltså läsa att den allvarliga psykiska störningen ska ha förelegat vid gärningstillfället för att det ska råda förbud mot att döma honom till fängelse. Hans psykiska status vid domstillfället är aktuellt vid bedömningen av vilken påföljd han ska få istället för fängelse.

Vidare krävs ett kausalsamband mellan störningen och brottet. Den psykiska störningen ska alltså dels ha förelegat vid gärningstillfället, dels haft betydelse för brottet.²¹

Enligt förarbetena bör det i allmänhet inte föreligga några svårigheter att bedöma huruvida det finns ett kausalsamband mellan störningen och brottet.

¹⁸ SOU 2002:3 s.217.

¹⁹ T ex SOU 2002:3 s. 235, Rönnblom s. 365, Heckscher s. 245, Strömmerstedt s. 132 och SOU 1996:185. Del I, s. 504f.

²⁰ SOU 2002:3 s. 217f.

²¹ Berg m.fl. s. 261.

Om gärningsmannen led av en allvarlig psykisk störning när brottet begicks kan man presumera att brottet begåtts under påverkan av störningen. Justitieministern framhöll dock att kravet på kausalsamband inte kan anses uppfyllt om den psykiska störningen inte kan antas ha haft ett avgörande inflytande på gärningsmannens handlingsätt. Hon betonade även att vilket samband som ska krävas mellan störningen och brottet ytterst är en fråga för domstolen att bedöma med hänsyn till omständigheterna i det särskilda fallet och att domstolen då inte är bunden av den medicinska utredningen i målet.²²

Om domstolen inte finner att den psykiska störningen var allvarlig eller att det saknades ett kausalsamband mellan störningen och brottet kan alltså domstolen döma den tilltalade till fängelse. Men även om domstolen har den möjligheten, betyder inte det att fängelse bör ådömas, även om fängelse i normala fall skulle följa på gärningen. Lider den tilltalade av en allvarlig psykisk störning kan domstolen överlämna honom till rättspsykiatrisk vård i enlighet med BrB 31:3.²³ Mer om förutsättningarna för det följer i avsnitt 3.2.2. Den tilltalade kan även dömas till skyddstillsyn med föreskrifter om kontraktsvård, vilket innebär att den han underkastar sig en för honom uppjord vårdplan. Skulle han inte genomföra vården, kan ett alternativt fängelsestraff dömas ut. Detta är den s.k. ”äkta” kontraktsvården.²⁴

Om det råder fängelseförbud kan domstolen döma till vilken annan påföljd som helst utom fängelse eller slutna ungdomsvård, om förutsättningarna för respektive påföljd är uppfyllda. Dock kan man inte meddela föreskrift om samhällstjänst eftersom man då ska sätta ut ett alternativt fängelsestraff. Detsamma gäller den ”äkta” kontraktsvården. På grund av fängelseförbudet skulle ett sådant alternativt fängelsestraff bli ett slag i luften.²⁵ Den påföljd som sannolikt oftast kommer i fråga när det gäller psykiskt störda lagöverträdare är rättspsykiatrisk vård, eventuellt i kombination med böter, villkorlig dom eller skyddstillsyn.²⁶ En förutsättning för detta är naturligtvis att den tilltalade fortfarande lider av en allvarlig psykisk störning.

En annan påföljd som kan vara aktuell är böter. Dock kan domstolen inte omvandla böterna till fängelse om den tilltalade vägrar betala.²⁷ Vidare är villkorlig dom, eventuellt i kombination med böter eller med särskilda föreskrifter, en möjlig påföljd. Den kan emellertid inte förenas med föreskrift om samhällstjänst, eftersom denna ska meddelas med ett alternativt fängelsestraff, som ju inte kan verkställas på grund av fängelseförbudet.²⁸

²² Gylling Lindkvist m.fl. s. 194; Grönwall och Holgersson s. 182.

²³ Gylling Lindkvist m.fl. s. 194; Prop. 1990/91:58 s. 531.

²⁴ Jareborg och Zila s. 46.

²⁵ Sterzel s. 89.

²⁶ Jareborg och Zila s. 52.

²⁷ Jareborg och Zila s. 32.

²⁸ Sterzel s. 89.

Ytterligare en påföljd som kan komma i fråga är skyddstillsyn, eventuellt i kombination med böter eller med föreskrift om t ex psykiatrisk vård. Detta är den s.k. ”oäkta” kontraktsvården, där ett alternativt fängelsestraff inte meddelas.²⁹

Om det råder fängelseförbud och domstolen finner att inte heller någon annan påföljd bör ådömas, ska den tilltalade förklaras fri från påföljd. Denna förklaring ska dock inte förväxlas med påföljdseftergift i enlighet med 29:6 BrB, eller ett frikännande. Den tilltalade är fortfarande förklarad skyldig, det ska bara inte följa någon brottspåföljd på brottet. Förverkande eller annan särskild rättsverkan är alltså inte utesluten på grund av att den tilltalade förklaras fri från påföljd.³⁰

3.2.2 BrB 31:3 Rättspsykiatrisk vård

Förutsättningarna för att överlämna den tilltalade till rättspsykiatrisk vård stadgas i 31 kap. 3 § BrB, där första stycket lyder:

Lider den som har begått ett brott, för vilket påföljden inte bedöms kunna stanna vid böter, av en allvarlig psykisk störning, får rätten överlämna honom till rättspsykiatrisk vård, om det med hänsyn till hans psykiska tillstånd och personliga förhållanden i övrigt är påkallat att han är intagen på sjukvårdsinrättning för psykiatrisk vård, som är förenad med frihetsberövande och annat tvång.

Här krävs det alltså att den tilltalade lider av en allvarlig psykisk störning vid domstillfället. Det krävs alltså inget kausalsamband mellan störningen och brottet, eller ens att den tilltalade led av en allvarlig psykisk störning när han begick brottet, för att domstolen ska kunna överlämna honom till rättspsykiatrisk vård.

Det krävs inte bara att den tilltalade lider av en allvarlig psykisk störning för att han ska kunna överlämnas till rättspsykiatrisk vård, detta ska vara påkallat av hans personliga förhållanden i övrigt, såväl som hans psykiska tillstånd. Som ”personliga förhållanden i övrigt” anges i förarbetena som exempel den tilltalades bostadssituation, sysselsättning och eventuella missbruksproblem. Domstolen ska vid bedömningen även väga in risken för att den tilltalade begår nya brott.³¹

En förutsättning för att kunna överlämna den tilltalade till rättspsykiatrisk vård är att viss medicinsk utredning finns tillgänglig. Denna medicinska utredning ska enligt 4§ LRPU (Lagen (1991:1137) om rättspsykiatrisk undersökning) antingen bestå av en rättspsykiatrisk utredning (RPU), eller ett så kallat § 7-intyg, eller, om den tilltalade redan vårdas enligt LRV

²⁹ Jareborg och Zila s. 46.

³⁰ Berg m.fl. s. 265.

³¹ Grönwall och Holgersson s. 186; Prop. 1990/91:58 s. 533.

(Lagen (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård) eller LPT, ett utlåtande från den chefsöverläkare som är ansvarig för vården.³² Domstolen är dock inte bunden av vad som framkommer i den medicinska utredningen, utan ska, oavsett om den medicinska utredningen finner att psykiatrisk vård är påkallad eller inte, själv pröva vårdbehovet och överväga om inte annan påföljd än överlämnande bör föredras.³³

En annan förutsättning för överlämnande är att brottet inte är så bagatellartat att påföljden bedöms kunna stanna vid böter. Anledningen till detta är att lagstiftaren ville motverka att mindre allvarliga brott kunde leda till frihetsberövanden som inte stod i rimlig proportion till brottets svårhet.³⁴ Självklart är en förutsättning även att den tilltalade ska ha befunnits skyldig till att ha begått brottet.³⁵ Om domstolen har funnit att han saknade uppsåt till brottet kan han istället få vård i enlighet med HSL (Hälsa- och sjukvårdslag (1982:763) eller tvångsvårdas i enlighet med LPT.³⁶

Om den tilltalade döms till rättspsykiatrisk vård ska vården i regel påbörjas omedelbart när domen har vunnit laga kraft. Är den tilltalade häktad kan vården påbörjas innan dess om åklagaren och den tilltalade medger det. Bestämmelser om vård av dem som dömts till rättspsykiatrisk vård finns i Lagen (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård (LRV). För behandlingen gäller i tillämpliga delar samma regler som vid annan psykiatrisk tvångsvård.³⁷

När den intagne inte längre lider av en allvarlig psykisk störning och det inte längre med hänsyn till hans psykiska tillstånd och personliga förhållanden i övrigt är påkallat att han är intagen för psykiatrisk tvångsvård ska vården upphöra. Beslut om utskrivning från psykiatrisk tvångsvård fattas av chefsöverläkaren vid den avdelning där den intagne vårdas.³⁸

Inledningsvis får vården pågå i högst fyra månader. Därefter kan länsrätten, efter ansökan av chefsöverläkaren, medge förlängning av tvångsvården med högst sex månader åt gången. Det finns ingen begränsning av hur många gånger länsrätten kan förlänga vården, om förutsättningarna för vården fortfarande är uppfyllda. Den intagne kan överklaga chefsöverläkarens beslut att inte medge utskrivning hos länsrätten, och länsrättens beslut kan överklagas hos kammarrätten.³⁹

Domstolen kan under vissa förutsättningar föreskriva att utskrivning av den som överlämnas till rättspsykiatrisk vård ska föregås av särskild

³² Berg m.fl. s. 342.

³³ Berg m.fl. s. 347.

³⁴ Berg m.fl. s. 349; Prop. 1990/91:58 s. 461.

³⁵ Berg m.fl. s. 341.

³⁶ Detta är förstås förutsatt att förutsättningarna för tvångsvård enligt LPT är uppfyllda. I korthet kan man säga att han ska ha ett oundgängligt behov av psykiatrisk heldygnsvård, och att han motsätter sig denna nödvändiga vård. Skulle han samtycka till vården kan han istället få vård på frivillig basis i enlighet med Hälsa- och sjukvårdslagen.

³⁷ Berg m.fl. s. 338ff.

³⁸ Berg m.fl. s. 340.

³⁹ Berg m.fl. s. 341.

utskrivningsprövning (SUP). Detta stadgas i 31 kap. 3§ andra stycket BrB, som lyder:

Har brottet begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning, får rätten besluta att särskild utskrivningsprövning enligt lagen (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård skall äga rum vid vården, om det till följd av den psykiska störningen finns risk för att han återfaller i brottslighet, som är av allvarligt slag.

Här krävs alltså ett kausalsamband mellan störningen och brottet, precis som vid tillämpningen av BrB 30:6.⁴⁰ Vidare krävs det att den tilltalade till följd av den psykiska störningen riskerar att återfalla i allvarlig brottslighet. Om den psykiska störningen inte har någon betydelse för återfallsrisken bör alltså SUP inte kunna komma i fråga.⁴¹

Särskild utskrivningsprövning är enligt förarbetena avsedd att utnyttjas i första hand då riskbedömningen avser brott som riktar sig mot eller innebär fara för någon annans liv, hälsa eller personliga säkerhet. Som exempel på ett sådant brott nämns i förarbetena misshandel, medan ofredande inte bör kunna motivera SUP. SUP kan emellertid även tillämpas vid t.ex. grova egendomsbrott och narkotikabrott.⁴²

Departementschefen betonar dock att kravet på att återfallsbrottsligheten ska vara av allvarligt slag innebär att det ska ske en samlad bedömning där inte bara enskilda gärningar utan den totala omfattningen av brotten och sambandet mellan dessa får vägas in.⁴³

Det finns inget krav på att det befarade återfallsbrottet ska vara av samma slag som det brott som föranlett överlämnandet till rättspsykiatrisk vård. Det begångna brottet behöver inte ens vara av allvarligt slag.⁴⁴ Dock torde det enligt förarbetena, med hänsyn till kravet på samband mellan den psykiska störningen och det begångna brottet respektive risken för ny brottslighet, i praktiken knappast vara möjligt att göra en riskbedömning i andra fall än då det handlar om allvarligare brott av liknande slag som den tilltalade vid aktuellt tillfälle befunnits skyldig för.⁴⁵

En ytterligare förutsättning för SUP är att den tilltalade har genomgått en rättspsykiatrisk utredning (RPU), eller, om den tilltalade redan vårdas i enlighet med LRV eller LPT, att den ansvarige chefsöverläkaren har

⁴⁰För en mer ingående beskrivning av kausalsambandet se avsnitt 3.2.1.

⁴¹ Karnov, not 1334 av Olof Nyman (under 31kap. 3 §).

<http://juridik.thomsonreuters.se.ludwig.lub.lu.se/app/document?docguid=i7E62EB8CC3E82857E040DF0A17655DDD&startChunk=7&endChunk=7>. 2011-01-03.

⁴² Prop. 1990/91:58 s. 534.

⁴³ Berg m.fl. s. 351; Gylling s. 201; Prop. 1990/91:58 s. 534.

⁴⁴ Det får dock inte vara ett brott som är så bagatellartat att påföljden bedöms kunna stanna vid böter, eftersom han i så fall över huvud taget inte får dömas till rättspsykiatrisk vård.

⁴⁵ Prop. 1990/91:58 s. 534.

inkommit med ett utlåtande. Ett § 7-intyg är alltså inte tillräckligt om domstolen vill föreskriva SUP.⁴⁶

Den särskilda utskrivningsprövningen regleras i LRV, och är avsedd att tillgodose behovet av samhällsskydd. Den huvudsakliga skillnaden mellan vård med SUP kontra vård utan SUP är att det i det förra fallet gäller strängare kriterier för vårdens upphörande, samt att det är länsrätten, istället för chefsöverläkaren, som tar beslut gällande utskrivning och när patienten får vistas utanför anstalten.⁴⁷

Utöver de förutsättningar som även gäller för utskrivning av en intagen utan SUP⁴⁸, krävs det för utskrivning av en intagen med SUP att det inte längre till följd av den psykiska störningen finns risk att patienten återfaller i brottslighet som är av allvarligt slag. Vid bedömningen av återfallsrisken tas särskild hänsyn till tidigare våldsbeteende, patientens aktuella tillstånd i relation till förväntad situation vid utskrivningen, inställning till tidigare brottslighet samt missbruksproblem. Man tar även särskilt i beaktande vilken verkan den givna vården och behandlingen haft.⁴⁹

Det är, som sagt, inte chefsöverläkaren som tar beslut om vårdens upphörande, utan länsrätten, efter anmälan av chefsöverläkaren eller ansökan av den intagne.⁵⁰

Även vid rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning prövas vårdens fortgående kontinuerligt. Chefläkaren ska precis som vid rättspsykiatrisk vård utan SUP göra en anmälan till länsrätten inom fyra månader från det att domen börjat verkställas och därefter var sjätte månad. Skillnaden är att vården inte automatiskt upphör om chefläkaren inte gör en anmälan till länsrätten i tid.⁵¹

Domstolen kan förena överlämnande till rättspsykiatrisk vård med vissa andra påföljder. Detta stadgas i 31 kap. 3§ tredje stycket BrB, som lyder:

Om det med hänsyn till den tilltalades tidigare brottslighet eller av andra särskilda skäl är påkallat, får rätten i samband med överlämnande till rättspsykiatrisk vård döma till en annan påföljd, dock inte fängelse eller överlämnande till annan särskild vård.

Domstolen kan alltså förena den rättspsykiatriska vården med skyddstillsyn, villkorlig dom eller böter, om det är påkallat med hänsyn till den tilltalades tidigare brottslighet eller av andra särskilda skäl. Särskilda skäl för att döma till skyddstillsyn är enligt 30 kap. 9 § 1 st. BrB om det finns anledning att

⁴⁶ Berg m.fl. s. 350 och s. 342.

⁴⁷ Berg m.fl. s. 350; Gylling m.fl. s. 201.

⁴⁸ dvs. att den intagne inte längre lider av en allvarlig psykisk störning och det inte längre med hänsyn till hans psykiska tillstånd och personliga förhållanden i övrigt är påkallat att han är intagen för psykiatrisk tvångsvård.

⁴⁹ Berg m.fl. s. 350; Lidberg (2004) s. 136.

⁵⁰ Berg m.fl. s. 350.

⁵¹ Berg m.fl. s. 350; Lidberg (2004) s. 135.

anta att påföljden kan bidra till att den dömda avhåller sig från fortsatt brottslighet. En omständighet som kan tala för att skyddstillsyn kan fylla den funktionen är tidigare brottslighet.⁵²

Om förutsättningarna för överlämnande till rättspsykiatrisk vård är uppfyllda, men det psykiatriska vårdbehovet kan antas vara relativt kortvarigt, kan det ofta vara motiverat att domen även innefattar ett förordnande om skyddstillsyn. Skyddstillsynen tar då vid när den dömda blir utskrivna från den rättspsykiatriska vården. Vid dessa fall kan även villkorlig dom i kombination med rättspsykiatrisk vård vara en möjlig påföljd.⁵³

Möjligheten att kombinera rättspsykiatrisk vård med skyddstillsyn eller villkorlig dom kan tänkas aktualiseras främst i de fall då det inte råder fängelseförbud i enlighet med 30 kap. 6§ BrB. Föreligger det fängelseförbud finns det ju inget påtryckningsmedel för att den dömda ska sköta sig under tiden för den villkorliga domen eller skyddstillsynen.⁵⁴

Om brottslighetens art eller straffvärde eller den dömdes tidigare brottslighet påkallar det, kan böter ådömas vid sidan av överlämnandet till rättspsykiatrisk vård. Det är heller inte uteslutet att ådöma böter jämte skyddstillsyn eller villkorlig dom.⁵⁵

3.2.3 BrB 29:3 "Förmildrande omständigheter"

Oavsett om den psykiska störningen ledde till ett fängelseförbud eller inte, kan den anses vara en förmildrande omständighet vid bedömningen av straffvärdet. Detta regleras i 29 kap. 3 § 1 st. 2 p BrB som fram till lagändringen 2008 löd:

Såsom förmildrande omständigheter vid bedömningen av straffvärdet skall, vid sidan av vad som är föreskrivet för vissa fall, särskilt beaktas [...]

2. *om den tilltalade till följd av psykisk störning eller sinnesrörelse eller av någon annan orsak haft starkt nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande.*

Den relevanta tidpunkten för den tilltalades psykiska tillstånd är gärningstidpunkten, och det ska föreligga ett kausalsamband mellan störningen och brottet. En situation när bestämmelsen är tillämplig är till exempel när en person begår en annars för honom främmande handling som

⁵² Gylling m.fl. s.203; Grönwall och Holgersson s.189.

⁵³ Gylling m.fl. s.203; Grönwall och Holgersson s.189.

⁵⁴ Gylling m.fl. s.203; Grönwall och Holgersson s.189.

⁵⁵ Gylling m.fl. s.203; Grönwall och Holgersson s.189.

en följd av tillfällig depression eller stark upprördhet. Bestämmelsen kan tillämpas även om den tilltalade hunnit bli frisk vid domstillfället.⁵⁶

Den psykiska störningen behöver inte vara av något kvalificerat slag, utan frågan om hur framträdande den psykiska störningen bör vara är avhängig omständigheterna i det enskilda fallet. Av förarbetena framgår dock att, med hänsyn till kravet på att den tilltalade till följd av störningen ska ha haft starkt nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande, ligger det i sakens natur att det måste vara fråga om en mera påtaglig störning. Kravet på den psykiska störningen sätts emellertid ned om den tilltalades förmåga att kontrollera sitt handlande dessutom påverkats av sinnesrörelse eller någon annan orsak.⁵⁷

Med sinnesrörelse menar man här en tillfällig depression eller stark upprördhet, och med ”annan orsak” menas sådana tillstånd som extrem trötthet, fysisk utmattning eller hög feber.⁵⁸

Det finns inga särskilda formella krav på medicinsk utredning för att tillämpa bestämmelsen. Även om det kan vara svårt för en domstol att bedöma kausalsambandet mellan störningen och brottet, är en rättspsykiatrisk undersökning enligt förarbetena för ingripande. Dock menar man att ett § 7-intyg eller utlåtande av vederbörande chefsöverläkare, bör kunna ge domstolen tillräcklig ledning.⁵⁹

Enligt 29 kap. 3 § 2 st. får domstolen döma till lindrigare straff än som är föreskrivet för brottet, om det är uppenbart påkallat med hänsyn till brottets straffvärde. Det framgår dock av förarbetena att denna möjlighet är avsedd att tillämpas restriktivt.⁶⁰

3.3 Övriga relevanta lagrum

3.3.1 Åtalsunderlåtelse

Enligt 20 kap. 7 § 1 st. 4 p. RB får åtalsunderlåtelse ges, under förutsättning att något väsentligt allmänt eller enskilt intresse inte åsidosätts, om psykiatrisk vård kommer till stånd.

Det krävs inte något kausalsamband mellan brottet och den psykiska störningen, eller ens att den misstänkte led av en sådan störning vid

⁵⁶Hoflund s. 88; Gylling m.fl. s.187; Grönwall och Holgersson s.159

⁵⁷ Gylling m.fl. s.187.

⁵⁸ Jareborg, Nils och Zila, Josefs. 117.

⁵⁹ Gylling m.fl. s.187.

⁶⁰ Gylling m.fl. s.186.

gärningstillfället. Det räcker att vård kommer till stånd. Denna vård kan ske i frivillig form såväl som tvångsvård, och som öppen psykiatrisk vård såväl som sluten.⁶¹ Även om det inte finns något som hindrar att åklagaren beslutar om åtalsunderlåtelse när vård börjar förberedas, sker detta oftast när den misstänkte redan står under vård.⁶²

Förutsättningen ”att något väsentligt allmänt eller enskilt intresse inte åsidosätts” är avsett att utgöra en spärr mot åtalsunderlåtelse i fall där den misstänktes psykiska tillstånd inte gör det motiverat att denne undgår rättegång och brottspåföljd.⁶³

Skäl för åtal kan vara att brottet är grovt eller att saken behöver utredas inför domstol. Likaså är ovisshet om hur gärningen rättsligt bör bedömas, samt intresset av en särskild rättsverkan kommer tillstånd. Även starka målsägandeintressen kan påkalla åtal.⁶⁴

Åklagaren ska vid sin prövning bedöma huruvida skyddsaspekterna blir tillgodosedda genom den vård som har eller ska komma till stånd. Blir skyddsaspekterna inte tillräckligt väl tillgodosedda genom vården i fråga, bör beslut om åtalsunderlåtelse inte tas.⁶⁵

⁶¹ Gylling m.fl. s.138f.

⁶² SOU 2002:3 s.152.

⁶³ Gylling m.fl. s.138.

⁶⁴ Gylling m.fl. s.140.

⁶⁵ SOU 2002:3 s.151f.

4 SOU 2002:3. Psykisk störning, brott och ansvar

Regeringen beslutade den 20 maj 1999 att tillkalla en parlamentariskt sammansatt kommitté för att utreda frågor om ansvar och påföljder för psykiskt störda lagöverträdare. Kommittén antog namnet Psykansvarskommittén, och lämnade i december 2001 över sitt betänkande *Psykisk störning, brott och ansvar* (SOU 2002:3).⁶⁶ Reformen som Psykansvarskommittén ville genomföra handlade huvudsakligen om att återinföra tillräknelighetsläran i svensk rätt.

4.1 Ansvarsfrågan – tillräknelighet som en förutsättning för straffansvar

Tillräknelighetsläran innebär att tillräknelighet (eller ansvarsförmåga) ska vara ett krav för straffrättsligt ansvar. Regeln om tillräknelighet utformades så att gruppen som skulle få ansvarsfrihet skulle bli mindre än den som omfattades av fängelseförbudet i BrB 30:6.⁶⁷

Tillräknelighetsbestämmelsen som skulle finnas i BrB 1 kap. 2a § skulle enligt förslaget lyda:

En gärning skall inte medföra ansvar för den som till följd av en allvarlig psykisk störning, en tillfällig sinnesförvirring, en svår utvecklingsstörning eller ett allvarligt demenstillstånd har saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt.

*Vad som nu sagts gäller inte om gärningsmannen i anslutning till gärningen själv vållat sin bristande förmåga genom rus eller på något annat liknande sätt.*⁶⁸

Förutsättningarna för ansvarsfrihet enligt förslaget kan delas upp i två huvudkomponenter, *grundtillstånd* och *effekter* av detta grundtillstånd. Det första grundtillståndet som räknas upp är *allvarlig psykisk störning*, till vilket i första hand räknas psykoser, men även andra psykiska störningar beroende på art och grad (se kapitel 2).⁶⁹

Det andra grundtillståndet som anges är *tillfällig sinnesförvirring*. Med det menas kortvariga, men höggradiga, omtöcknings- eller personlighetsfrämmande tillstånd som *inte* beror på en allvarlig psykisk

⁶⁶ SOU 2002:3 s.1.

⁶⁷ SOU 2002:3 s.229.

⁶⁸ SOU 2002:3 s.37-38.

⁶⁹ SOU 2002:3 s.363.

störning. Exempel på tillfällig sinnesförvirring är förvirring på grund av feber, chock, slag mot huvudet, epilepsianfall, blodsockersänkning hos diabetiker eller medicinerig enligt läkares anvisning. Hit räknas även fall då någon, utan att vara medveten om det, använt alkohol eller narkotika och till följd av det begår personlighetsfrämmande gärningar. Även förvirringstillstånd som uppkommit i samband med uppvaknande ur sömn, narkos eller hypnos omfattas av begreppet.⁷⁰

De sista grundtillstånden som anges är *svår utvecklingsstörning* och *allvarligt demenstillstånd*. Dessa är olika former av s.k. organiska tillstånd i hjärnan där kognitiva funktioner är påtagligt påverkade. Det är här fråga om kvalificerade former av utvecklingsstörning och demenstillstånd där den psykologiska och sociala funktionsförmågan är avsevärt påverkad på grund av en global kognitiv nivå-sänkning.⁷¹

Att den tilltalade led av något av grundtillstånden räcker dock inte för ansvarsfrihet, tillståndet ska även ha lett till en av effekterna.

Den första effekten (det s.k. realitetsvärderingsrekvisitet) beskrivs som att gärningsmannen har *saknat förmåga att inse innebörden av sin gärning*. Med det menas att gärningsmannen, när han begick gärningen, i avsevärd grad har brustit i sin bedömning och föreställning av den situation i vilken gärningen begicks.

Domstolen ska alltså pröva om den tilltalades psykiska tillstånd har inneburit att han i rimlig grad har haft förmåga att förstå innebörden av sitt handlande. Har hans föreställning av verkligheten varit helt snedvriden kan det i vissa situationer inte vara rimligt att tillskriva honom något straffrättsligt ansvar. Som ett exempel på en sådan situation nämner Psykansvarskommittén en man som tror att han befinner sig i krig, och därför skjuter personer som han i sitt psykotiska tillstånd tror är fiendesoldater.⁷²

Den andra effekten (kontrollrekvisitet) beskrivs som att gärningsmannen har *saknat förmåga att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt*.

Här har alltså gärningsmannen insett gärningens innebörd, men saknat kontroll över sitt handlande. Dessa fall brukar internationellt karakteriseras som "irresistible impulse" (oemotståndlig impuls). Som exempel på tillstånd då kontrollrekvisitet kan vara uppfyllt är enligt Psykansvarskommittén schizofreni med starka imperativa röster, s.k. "befallande röster".⁷³

⁷⁰ SOU 2002:3 s.366.

⁷¹ SOU 2002:3 s.367.

⁷² SOU 2002:3 s.367.

⁷³ SOU 2002:3 s.368.

I undantagsfall kan även vissa former av personlighetsstörningar, som yttrar sig i starkt tvångsmässigt beteende eller i starka sexuella drifter av perverterat slag, omfattas av kontrollrekvisitet. I så fall rör det sig t ex om pyromaner där själva eldanläggelsen föregås av ett spänningstillstånd som kulminerar i intensiv upphetsning vid gärningen och en lättnad efteråt. I extrema fall kan även vissa gärningar utförda av pedofiler eller personer med andra sexuella persioner ha en likartad innebörd. Personlighetsstörningen måste dock fortfarande uppfylla kravet på allvarlig psykisk störning.⁷⁴

Det krävs inte att gärningsmannen inte har kunnat kontrollera sitt handlande i rent fysiologisk mening, då detta i så fall inneburit att det inte föreligger någon handling i straffrättslig mening, vilket utgör en brist på brottets objektiva sida. Det man menar är i stället bristande kontrollförmåga i mer rationell mening. Den som t ex företar en gärning i föreställning att det är röster som befäller honom att utföra denna gärning, har inte på samma sätt som andra rationella grunder för sitt beslut att utföra gärningen. I vissa fall kan denna påverkan vara av ett så påtagligt slag att det, enligt Psykansvarskommittén, inte går att straffrättsligt klandra den som ”faller för trycket”, och utför gärningen.⁷⁵

Enligt Psykansvarskommitténs förslag skulle det dock finnas ett undantag till tillräknelighetsbestämmelsen. Om gärningsmannen i anslutningen till gärningen själv vållat sin bristande förmåga genom rus eller på något annat liknande sätt, skulle han ändå anses vara tillräknelig.

Ett *självförvållat rus* skulle enligt Psykansvarskommittén ses som en form av tillfällig sinnesförvirring. Med ”rus” menar man berusning orsakad av alkohol, narkotika eller mediciner. För att ruset ska vara självförvållat ska gärningsmannen blivit berusad åtminstone av oaktsamhet, och är det fråga om frivillig konsumtion är det nästan undantagslöst självförvållat. Om någon druckit alkohol i tron om att drycken var alkoholfri är det självklart inte självförvållat. Likaså om ruset uppkommit efter medicinering enligt läkares ordination. Även kraftigt avvikande alkoholreaktioner kan leda till att ruset inte anses självförvållat, även om alkoholförtäringen skett frivilligt.⁷⁶

Med ”något annat liknande sätt” menas t.ex. situationer då någon (frivilligt) tar mediciner i strid med läkares ordination eller missbrukar tabletter eller

⁷⁴ SOU 2002:3 s.368.

⁷⁵ SOU 2002:3 s.368-369.

⁷⁶ SOU 2002:3 s.369. Här kan det tänkas att kommittén menar ett s.k. *patologiskt rus*, som är ”ett ovanligt hyperaktivt förvirringsstillstånd med en duration på några minuter till några timmar med efterföljande djup sömn och minneslucka. Det uppkommer inom några minuter efter förtäring av en liten mängd alkohol som är otillräcklig för att ge berusning hos flertalet människor. Under ruset är affekterna starka med både aggressivitet mot omgivningen och självdestruktivitet. Som vid andra förvirringar hör hallucinationer och vanföreställningar också till bilden. [...] Ibland kan patologiska rus uppkomma hos annars måttfulla personer, t.ex. i samband med alkoholförtäring efter en tentamen eller annan psykisk anspänning.” (Ottosson s.105).

kemikalier (t.ex. GHB) som inte i sig ger upphov till rus, men som kan vålla personlighetsfrämmande gärningar.⁷⁷

Ibland kan ett självförvållat rus utlösa ett psykosgenombrott som är att bedöma som allvarlig psykisk störning. Detta gäller främst vid olika toxiska psykosor (giftutlösta förvirringstillstånd) som t.ex. alkoholpsykosor eller paranoidea psykosor framkallade av narkotika, men även reaktiva psykosor där förtäring av alkohol eller användning av droger är en starkt bidragande orsak. I de flesta av dessa fall skulle det krävas att gärningsmannen tidigare reagerat avvikande på droganvändning för att man ska kunna slå fast att hans psykos var så pass förutsägbar att han ändå ska anses tillräknelig.

Vissa droger, som t.ex. LSD, leder dock erfarenhetsmässigt till psykosliknande tillstånd, som ibland är av sådan art och grad att de skulle bedömas som allvarlig psykisk störning. Ett sådant tillstånd borde då, enligt Psykansvarskommittén, leda till att den tilltalade anses tillräknelig, trots att han inte tidigare använt droger. Han borde så att säga veta att den drogen ofta leder till ett sådant tillstånd.⁷⁸

Är tillståndet en följd av ett lågvarigt alkohol- eller narkotikaberoende, som t.ex. delirium tremens, ska det inte anses vara ett sådant självförvållat tillstånd som utesluter ansvarsfrihet. Detta markeras i lagtextförslaget genom formuleringen ”i anslutning till gärningen”. Dock skulle bedömningen kunna bli en annan om ytterligare droganvändning medför risker för nya deliriumtillstånd. Det väsentliga i ansvarshänseende är huruvida det var förutsebart för gärningsmannen att en viss konkret droganvändning skulle leda till det uppkomna tillståndet.⁷⁹

Då tillräknelighet skulle vara en brottsförutsättning, är det åklagaren som formellt sett skulle ha bevisbördan för att den tilltalade är tillräknelig. Dock skulle det föreligga en presumtion för ansvarsförmåga, dvs. att man förutsätter att alla som begår en straffbelagd gärning är tillräkneliga, om inte motsatsen framgår av någon utredning i målet. Det innebär att det i praktiken kommer att krävas en rättspsykiatrisk undersökning (eller något motsvarande underlag) för att ansvarsfrihet till följd av otillräknelighet kommer aktualiseras.⁸⁰

⁷⁷ SOU 2002:3 s.369-370.

⁷⁸ SOU 2002:3 s.370.

⁷⁹ SOU 2002:3 s.370.

⁸⁰ SOU 2002:3 s.370.

4.2 Påföljdsfrågan

4.2.1 ”Påföljder” för otillräkneliga

Om domstolen finner att den tilltalade var otillräknelig när han begick brottet, och han alltså inte kan dömas till något straffrättsligt ansvar, kan domstolen inte heller döma honom till någon påföljd. Frågan är då vad som händer med den tilltalade.

I många fall kommer den tilltalade fortfarande ha psykiatriskt vårdbehov, men eftersom detta inte är en straffrättslig fråga, utan en rent medicinsk fråga, ska beslutet om vård fattas av läkare inom den allmänna sjukvården. Detta innebär att den tilltalade kan vårdas i enlighet med reglerna i HSL, eller, om han inte frivilligt går med på vård, i enlighet med LPT.⁸¹

Utöver dessa möjliga ”påföljder” kan den otillräkneliga lagöverträdaren, liksom den tillräkneliga, i vissa fall även omhändertas genom en samhällsskyddsåtgärd. Detta redogör jag för nedan i avsnitt 4.2.4. Saknas förutsättningar för både vård och samhällsskyddsåtgärder behandlas den tilltalade på samma sätt som han hade behandlats om han inte haft uppsåt till brottet, och går fri. Detta torde dock bara röra sig om de fåtal gärningsmän som tillfrisknat efter det att de begått brottet.

4.2.2 Påföljder för tillräkneliga

Två av de allmänna utgångspunkter som Psykansvarskommittén använde sig vid utformandet av förslaget var att vårdbehovet ska tillgodoses oberoende av vilken straffrättslig reaktion som följer på brottet, samt att de allmänna reglerna om straffmätning och påföljdsval i högre grad ska styra och sätta upp ramarna för straffrättsligt ingripande vid tillräkneliga gärningsmän.⁸² Den psykiska störningen ska inte påverka valet av påföljd, dock ska den påverka hur påföljden verkställs. En psykisk störning ska alltså inte vara ett hinder för att döma till fängelse, och ett fängelsestraff ska inte vara ett hinder för att få erforderlig psykiatrisk vård.

Då psykiatrisk vård ska ges oavsett vilken påföljd som döms ut, ska rättspsykiatrisk vård enligt förslaget avskaffas som självständig påföljd. Emellertid vill Psykansvarskommittén att den ska finnas kvar som benämning på den psykiatriska tvångsvård som ges under verkställigheten av frihetsberövande påföljder samt under anhållnings- eller häktningstid och under rättspsykiatrisk utredning.⁸³

⁸¹ SOU 2002:3 s. 252.

⁸² SOU 2002:3 s.254.

⁸³ SOU 2002:3 s.254.

En annan konsekvens av dessa två principer är att fängelseförbudet enligt Psykansvarskommitténs förslag upphävs, vilket skulle leda till att de begränsningar i påföljdsvalet som finns skulle försvinna, och samma påföljdsregler skulle gälla för psykiskt störda lagöverträdare som för andra.⁸⁴

Dock bör domstolen, enligt Psykansvarskommittén, i största möjliga utsträckning undvika fängelse för psykiskt störda lagöverträdare. Lämpligare påföljder är då villkorlig dom eller skyddstillsyn.

Särskilt om den tilltalade är i behov av psykiatrisk vård, är skyddstillsyn en bra påföljd, då domstolen kan förena skyddstillsynen med föreskrifter om psykiatrisk vård. Denna påföljd kan, om fängelseförbudet avskaffats, meddelas med ett alternativt fängelsestraff i händelse av att den dömda inte sköter sig (s.k. ”kontraktsvård”). Detsamma gäller villkorlig dom eller skyddstillsyn med föreskrifter om samhällstjänst.⁸⁵ För närmare beskrivning av påföljderna se avsnitt 3.2.1.

Ibland kan dock inte ett fängelsestraff undvikas. Är inte fängelsestraffet längre än tre månader kan det avtjänas genom intensivövervakning med elektronisk kontroll (s.k. fotboja), vilken även kan förenas med föreskrifter om psykiatrisk vård.⁸⁶

Vid längre fängelsestraff ska straffet enligt förslaget verkställas i anstalt, men det finns två undantag. Det ena gäller vissa funktionshindrade (se nedan, avsnitt 4.2.3.), och det andra gäller de som har ett behov av psykiatrisk vård.⁸⁷

Den som har dömts till fängelse, och som har behov av psykiatrisk vård, ska få vård under verkställigheten av straffet. Antingen genom HSL, eller, om vården inte sker frivilligt, genom LRV. Tanken är att den fängelsedömda ska flyttas mellan anstalten och vårdinrättningen beroende på vårdbehovet. Detta gäller givetvis oberoende av hans psykiska status vid domstillfället. Föreligger vårdbehovet redan då verkställigheten inleds, så ska den dömda inleda verkställigheten på en vårdinrättning. Skulle den intagne tillfriskna innan straffet är avtjänat, ska han i princip flyttas över till anstalten för att avtjäna resterande tid av sitt straff. Dock ska det finnas en möjlighet för den dömda att få psykiatrisk vård på ett behandlingshem under slutet av verkställigheten, för att inte riskera att ett gott behandlingsresultat fördärvas vid övergång från vårdinrättning till anstalt. Som yttersta tidsgräns för vård inom verkställigheten, sätts tiden för villkorlig frigivning. Efter det kan fortsatt vård ges i enlighet med HSL, eller vid tvångsvård, i enlighet med LPT.⁸⁸

⁸⁴ SOU 2002:3 s.255.

⁸⁵ SOU 2002:3 s.256.

⁸⁶ Se 8 § andra stycket lagen (1994:451) om intensivövervakning med elektronisk kontroll.

⁸⁷ SOU 2002:3 s.258.

⁸⁸ SOU 2002:3 s.259.

Att intagna på anstalt ska få den psykiatriska vården de behöver är inget nytt, det regleras redan i LRV och KvaL (Lagen (1974:203) om kriminalvård i anstalt). Psykansvarskommittén ansåg dock att det inte fungerade så bra i praktiken, och ville därför att kriminalvårdens ansvar skulle betonas ytterligare i KvaL⁸⁹, samt att vissa organisatoriska och ekonomiska förändringar skulle göras inom den rättspsykiatriska vården.⁹⁰

Att de vanliga påföljdsreglerna blir tillämpliga även på psykiskt störda lagöverträdare, betyder inte att inte psykisk störning fortfarande kan utgöra en förmildrande omständighet vid bedömningen av brottets straffvärde i enlighet med BrB 29:3 p2.⁹¹

Psykansvarskommittén ville ha kvar samma regel, men behövde formulera om den så att den överrensstämde med den nya tillräknelighetsregeln. Förutsättningen för regelns tillämplighet, blev då istället ”att den tilltalade på grund av psykisk störning *haft starkt nedsatt förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt*” (min kursivering).⁹²

Vid straffmätningen ska domstolen även beakta ett antal strafflindringsgrunder i 29 kap. 5 § BrB, de s.k. ”billighetsskäl”. Ett par av dessa handlar om när den tilltalade utöver påföljden även drabbas av t ex avskedande eller utvisning. Tanken är då att det ska ske strafflindring, så att den sammanlagda behandlingen av den tilltalade ska upplevas som rättvis. Enligt Psykansvarskommitténs förslag bör även fall då en psykiskt störd lagöverträdare, antingen frivilligt eller i enlighet med LPT, får psykiatrisk vård innan rättegången, utgöra ett billighetsskäl. Anledningen till detta är att samhället då genom vården redan har reagerat mot orsakerna till brottet. För att vården ska beaktas vid straffmätningen ska den dock ägt rum eller inletts i anslutning till brottet.⁹³

⁸⁹ Enligt förslaget skulle 2 kap. 37§ 1st. KvaL lyda: ”Om en intagen behöver hälso- och sjukvård, skall han vårdas enligt de anvisningar som ges av läkare. *Hans behov av psykiatrisk vård skall särskilt uppmärksammas.* Kan erforderlig undersökning och behandling ej lämpligen ske inom anstalten bör den allmänna sjukvården anlitas. Om det behövs, får intagen föras över till allmänt sjukhus. [...] (SOU 2002:3 s.94f.) Ändringen är kursiverad.

⁹⁰ SOU 2002:3 s. 258f. Denna fråga behandlas i kapitel 12 i förslaget. Förslaget går här i stort sett ut på att staten ska ta ett större ansvar för den psykiatriska vården som gäller lagöverträdare genom att överta det ekonomiska ansvaret för vården samt införandet av en central samverkansnämnd. Sjukvårdshuvudmännen (landsting etc.) ska ha kvar det huvudsakliga organisatoriska ansvaret samt driftsansvaret, men staten ska kunna påverka genom samverkansnämnden och genom att sätta upp villkor för statsbidragen.

⁹¹ Se avsnitt 3.2.3.

⁹² SOU 2002:3 s.255.

⁹³ SOU 2002:3 s.256.

4.2.3 Särskilt om vissa funktionshindrade lagöverträdare

Ett särskilt problem med påföljdsregleringen är att vissa psykiskt funktionshindrade lagöverträdare döms till fängelse.⁹⁴

Psykansvarskommittén framhöll att det är särskilt viktigt att undvika fängelse för psykiskt utvecklingsstörda och vissa andra funktionshindrade. De påföljder som i första hand borde komma i fråga för begåvningshandikappade lagöverträdare är böter och skyddstillsyn, men det händer att begåvningshandikappade begår så pass grova brott att påföljden måste bestämmas till fängelse.⁹⁵

Ett begåvningshandikapp innebär inte ett behov av rättspsykiatrisk vård, så om inte den dömde utöver sitt begåvningshandikapp lider av en psykisk störning så ska då verkställigheten ske på en anstalt. Då en fängelsemiljö kan vara direkt olämplig för dem, föreslår Psykansvarskommittén att en ny form av verkställighet av fängelse, *slutet boende*, ska införas för vissa funktionshindrade lagöverträdare. De tre grupper av funktionshindrade som ska ha möjlighet att avtjäna sitt fängelsestraff i ett slutet boende är personer med psykisk utvecklingsstörning, personer med autism eller autismsliknande tillstånd samt personer som drabbats av ett begåvningshandikapp i vuxen ålder.⁹⁶

Att den tilltalade tillhör någon av dessa grupper medför inte automatiskt att han får avtjäna sitt straff i slutet boende. Han måste även, på grund av sitt funktionshinder, vara i särskilt behov av stöd och service som inte kan tillgodoses i en vanlig kriminalvårdsanstalt. Så kan vara fallet, enligt Psykansvarskommittén, om han har svårt att på egen hand klara vardagsrutiner, såsom hygien, måltider och kommunikation med andra.⁹⁷

Det slutna boendet ska utformas som ett särskilt gruppboende för dömda. Det ska utvecklas i enlighet med principerna i LSS (Lag (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade), och ha så få intagna som möjligt, personal med särskilda kunskaper om de specifika funktionshindrena och lämpliga habiliterings- och rehabiliteringsåtgärder utformade efter individuella planer som utgår från den enskildes problem, resurser och behov. Det slutna boendet ska i stort sett vara som ett vanligt gruppboende, med den skillnaden att vistelsen inte bygger på frivillighet.⁹⁸

Beslutet om att verkställigheten av fängelsestraffet ska ske i ett slutet boende ska tas av kriminalvården. De måste därför enligt Psykansvarskommittén bli bättre på att uppmärksamma de med speciella

⁹⁴ Se avsnitt 7.1.4.

⁹⁵ SOU 2002:3 s.262.

⁹⁶ SOU 2002:3 s.262. Jag kommer i fortsättningen bara skriva "begåvningshandikappade" när jag skriver om dessa grupper, så att texten ska flyta på bättre.

⁹⁷ SOU 2002:3 s.263.

⁹⁸ SOU 2002:3 s.263.

funktionshinder, och detta ska regleras i KvaL, liksom att insatserna för de funktionshindrade som ska verkställa sitt straff i fängelse måste förbättras.⁹⁹

Ansvar för verkställigheten ska enligt förslaget ligga på SiS, då de redan har ansvaret för liknande påföljder med behandlingsarbete såsom slutna ungdomsvård.¹⁰⁰

4.2.4 Särskilt om samhällsskyddsåtgärder

Psykansvarskommittén kom även med ett förslag på att en särskild reaktion på brott, kallad samhällsskyddsåtgärd, skulle införas i svensk rätt. Denna reaktion skulle domstolen kunna besluta om, i de fall då *ett väsentligt intresse av samhällsskydd inte kan tillgodoses genom straff eller andra åtgärder*. Detta gäller dels då gärningsmannen funnits fri från ansvar på grund av otillräknelighet men det finns en påtaglig risk för återfall, och dels som en tidsbestämd påföljd för en tillräknelig gärningsman om det frihetsberövandet som annars skulle ha dömts ut inte är tillräckligt för att tillgodose samhällsskyddsintresset.¹⁰¹

Förutsättningarna för att besluta om en samhällsskyddsåtgärd för en *otillräknelig gärningsman* är:

- att han har begått en straffbelagd gärning som riktat sig mot eller medfört fara för någon annans liv eller hälsa och
- om det med hänsyn till hans psykiska tillstånd, tidigare begångna gärningar eller omständigheterna i övrigt
- föreligger en påtaglig risk för att han återfaller i sådana gärningar av allvarligt slag.¹⁰²

För att en samhällsskyddsåtgärd ska kunna dömas ut krävs det alltså en kvalificerad återfallsrisk. Med *påtaglig* risk, menar Psykansvarskommittén att ett återfall ligger nära till hands.¹⁰³

Det är inte ett krav att han ska ha begått en straffbelagd gärning tidigare, men en sådan omständighet ska beaktas vid riskbedömningen, precis som ”psykiskt tillstånd” och ”omständigheterna i övrigt”. Med psykiskt tillstånd avses inte bara psykisk störning, utan även andra mentala tillstånd, och ”omständigheterna i övrigt” avser t ex pågående missbruk.

För en *tillräknelig gärningsman*, kan en samhällsskyddsåtgärd dömas ut istället för fängelse om:

⁹⁹ SOU 2002:3 s.263.

¹⁰⁰ SOU 2002:3 s.264.

¹⁰¹ SOU 2002:3 s. 276.

¹⁰² SOU 2002:3 s.41-42.

¹⁰³ SOU 2002:3 s.375.

- han gjort sig skyldig till ett synnerligen allvarligt brott som riktat sig mot eller medfört fara för någon annans liv eller hälsa,
- han tidigare har dömts för ett sådant brott av allvarligt slag,
- det nu aktuella brottet har begåtts under påverkan av en psykisk störning och
- det med hänsyn till hans psykiska tillstånd och övriga omständigheter
- föreligger påtaglig risk för att han återfaller i sådant brott av allvarligt slag.¹⁰⁴

För att få bestämma om samhällsskyddsåtgärd för en tillräknelig gärningsman, ställs det alltså högre krav än om han var otillräknelig. Dels ska han ha gjort sig skyldig till ett *synnerligen allvarligt brott* och dels ska han tidigare ha dömts för ett sådant brott av allvarligt slag. Här är det alltså, till skillnad från otillräknelighetsfallen, ett krav att han tidigare begått ett liknande brott. Detta brott ska även ha varit av *allvarligt slag*. Med det menar Psykansvarskommittén brottslighet som har ett straffvärde som lägst motsvarar sex månaders fängelse.¹⁰⁵

Vad som utgör synnerligen allvarligt brott, lämnar Psykansvarskommittén till rättstillämpningen att ange närmare, men man anger ett straffvärde på minst fyra års fängelse som riktvärde. För att exemplifiera skillnaden på brott som kan föranleda samhällsskyddsåtgärd för en tillräknelig kontra en otillräknelig lagöverträdare kan man säga att det räcker med misshandel och vållande till annans död för otillräkneliga, medan det krävs grov misshandel, eller grovt vållande till annans död för tillräkneliga.¹⁰⁶

Samhällsskyddsåtgärder kan enligt förslaget bara beslutas för de lagöverträdare som begick brottet under påverkan av en psykisk störning. Då det inte krävs att det var en *allvarlig* psykisk störning, kan även olika former av personlighetsstörningar, såsom psykopati, ligga till grund för bedömningen.¹⁰⁷

Precis som i otillräknelighetsfallen krävs det att det föreligger en påtaglig återfallsrisk.¹⁰⁸

Anledningen till att tröskeln för att döma otillräkneliga till samhällsskyddsåtgärder är lägre, är enligt Psykansvarskommittén att det då inte finns någon annan reaktion eller straffvärde att göra någon jämförelse med.¹⁰⁹

Det ska finnas flera verkställighetsformer, så att verkställigheten så långt det är möjligt individuellt kan anpassas till den dömdes egna förutsättningar och

¹⁰⁴ SOU 2002:3 s.42-43.

¹⁰⁵ SOU 2002:3 s.377.

¹⁰⁶ SOU 2002:3 s.377 samt 487.

¹⁰⁷ SOU 2002:3 s.377.

¹⁰⁸ SOU 2002:3 s.377.

¹⁰⁹ SOU 2002:3 s.375.

behov. Om ett psykiatriskt vårdbehov föreligger (vilket förmodligen skulle vara fallet i de allra flesta otillräknelighetsfallen) skulle verkställigheten inledas på en sjukvårdsinrättning för rättspsykiatrisk vård, och vid missbruk skulle verkställigheten inledas på en särskild institution för missbruksvård (LVM-hem). Om förutsättningarna för intagning i slutet boende förelåg skulle det vara en verkställighetsform och slutligen så kan samhällsskyddsåtgärden verkställas i kriminalvårdsanstalt, eller särskilt ungdomshem för den som är under 18.¹¹⁰

I tillräknelighetsfallen ska domstolen bestämma en minsta tid (minimitid) för verkställigheten utifrån vilket fängelsestraff som annars skulle ha dömts ut med tillämpning av 26 och 29 kap. BrB. Samhällsskyddsåtgärden får sen inte upphävas innan två tredjedelar (motsvarande villkorlig frigivning vid fängelsestraff) av minimitiden har passerats. När två tredjedelar av minimitiden har passerat så ska dock samhällsskyddsåtgärden upphävas om det inte längre föreligger en påtaglig risk för återfall i allvarlig brottslighet mot liv eller hälsa. I så fall ska bestämmelserna om villkorlig frigivning enligt 26 kap BrB tillämpas på motsvarande sätt beträffande den upphävda samhällsskyddsåtgärden. Så länge som en påtaglig återfallsrisk föreligger så är samhällsskyddsåtgärden en tidsbestämd påföljd, det finns ingen maxtid, dock måste beslutet omprövas i domstol var sjätte månad (efter det att minimitiden passerats).¹¹¹

När det gäller otillräknelighetsfallen finns det ingen minimitid, dock finns det en maxtid om inte ett särskilt beslut om förlängning tas. Samhällsskyddsåtgärden ska upphöra efter två år om inte ett särskilt beslut om förlängning tas, samt omedelbart när en påtaglig återfallsrisk inte längre föreligger. Domstolen får medge förlängning med sex månader i taget efter ansökan av åklagare.¹¹²

¹¹⁰ SOU 2002:3 s. 278-279.

¹¹¹ SOU 2002:3 s.43f samt 377.

¹¹² SOU 2002:3 s.42.

5 2008 år reform – gällande rätt

Det är inte mycket som har ändrats sedan 2008 vad gäller psykiskt störda lagöverträdare, så det mesta som jag tagit upp i kapitel 3 gäller fortfarande. Det finns dock två ändringar som är relevanta för detta arbete och dessa är att fängelseförbudet har ändrats till en presumtion för annan påföljd än fängelse, och att en ny form av rättspsykiatrisk vård, *öppen rättspsykiatrisk vård*, har införts.

5.1 BrB 30:6 - Presumtion för annan påföljd än fängelse

Bestämmelsen i 30 kap. 6 § BrB lyder numera:

Den som har begått ett brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning ska i första hand dömas till en annan påföljd än fängelse. Rätten får döma till fängelse endast om det finns synnerliga skäl. Vid bedömningen av om det finns sådana skäl ska rätten beakta

- 1. om brottet har ett högt straffvärde,*
- 2. om den tilltalade saknar eller har ett begränsat behov av psykiatrisk vård,*
- 3. om den tilltalade i anslutning till brottet själv har vållat sitt tillstånd genom rus eller på något annat liknande sätt, samt*
- 4. omständigheterna i övrigt.*

Rätten får inte döma till fängelse, om den tilltalade till följd av den allvarliga psykiska störningen har saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt. Detta gäller dock inte om den tilltalade har vållat sin bristande förmåga på det sätt som anges i första stycket 3.

Om rätten i fall som avses i första eller andra stycket finner att någon påföljd inte bör dömas ut, ska den tilltalade vara fri från påföljd.

Allvarligt psykiskt störda lagöverträdare ska alltså i första hand dömas till annan påföljd än fängelse. Beroende på den tilltalades psykiska tillstånd vid domstillfället kan då rättspsykiatrisk vård, villkorlig dom eller skyddstillsyn vara alternativ. Förutsättningarna för dessa påföljder har inte ändrats i och med reformen, så för att läsa mer om dem, se avsnitt 3.2. Skillnaden är att det numera inte finns ett absolut förbud mot att bestämma påföljden till fängelse i samband med undanröjande av villkorlig dom eller skyddstillsyn, även om utrymmet för detta är begränsat.¹¹³

¹¹³ Karnov, not 1307 av Olof Nyman (under 30 kap.6§ BrB)
<http://juridik.thomsonreuters.se.ludwig.lub.lu.se/app/document?docguid=i7E62EB8CC3E82857E040DF0A17655DDD&startChunk=7&endChunk=7> 2011-01-03

Domstolen får endast döma till fängelse om det finns synnerliga skäl, och vid denna bedömning ska domstolen beakta om brottet har ett högt straffvärde, om den tilltalade saknar eller har ett begränsat behov av psykiatrisk vård, om den tilltalade i anslutning till brottet själv har vållat sitt tillstånd samt omständigheterna i övrigt.

Att brottet har ett *högt straffvärde* talar för fängelse och är en omständighet som ska tillmätas betydande vikt. Det finns inget särskilt angivet straffvärde, men som riktvärde gäller enligt förarbetena att straffvärdet ska uppgå till fyra år eller mer. Detta innebär inte att fängelse är uteslutet i fall då straffvärdet är lägre, bara att fängelse som huvudregel inte ska vara aktuellt i dessa fall. Om den tilltalade själv har vållat sitt tillstånd är straffvärdet av underordnad betydelse.¹¹⁴

En annan omständighet som talar för fängelse är om den tilltalade *saknar eller har ett begränsat behov av psykiatrisk vård*. Detta är också en omständighet som ska tillmätas betydande vikt. Om det inte framgår av utredningen i målet att den tilltalade saknar eller har ett begränsat vårdbehov (t.ex. därför att han inte längre lider av en psykisk störning) ska domstolen ha som utgångspunkt att vårdbehovet är av mer än begränsad omfattning.¹¹⁵

Det förhållandet att den tilltalade *själv vållat sitt tillstånd* är också en omständighet som talar för fängelse, och denna omständighet är av betydande vikt oberoende av straffvärdet. För att tillståndet ska anses vara självförvållat ska det ha orsakats av ett förfarande som den tilltalade med vetskap om sitt sätt att reagera borde ha avstått ifrån. Vad som avses med självförvållat tillstånd är detsamma som Psykansvarskommittén definierade som "självförvållat rus" så för en utförligare beskrivning se avsnitt 4.1. Det man har anfört i förarbetena utöver det som Psykansvarskommittén redan hade anfört, är att beroende på omständigheterna kan även ett tillstånd som utlösts av att den tilltalade avbrutit föreskriven medicinering anses vara självförvållat.¹¹⁶

Andra omständigheter som talar för fängelse, är återfall i brott och om den psykiska störningen bedöms ha haft en mindre framträdande inverkan på det brottsliga handlandet. För att göra bedömningen av om den psykiska störningen haft en mindre inverkan på handlandet beaktar man vilka motiv som funnits för gärningen samt om den tilltalade tidigare har begått liknande brott utan att det skett under påverkan av en psykisk störning. Om det däremot föreligger ett starkt samband mellan den psykiska störningen och handlandet talar detta istället mot fängelse.¹¹⁷

Kravet i andra meningen på *synnerliga skäl* för att rätten ska döma till fängelse innebär att bedömningen av om sådana skäl föreligger ska präglas av restriktivitet, och att en helhetsbedömning ska göras av samtliga

¹¹⁴ Prop. 2007/08:97 s.38.

¹¹⁵ Prop. 2007/08:97 s.38.

¹¹⁶ Prop. 2007/08:97 s.38-39.

¹¹⁷ Prop. 2007/08:97 s.39.

omständigheter som är relevanta för straffmätning och påföljdsval. Förutom de omständigheter som jag redan nämnt ska domstolen ta hänsyn till s.k. billighetsskäl och den tilltalades ålder, vilket kan tala mot fängelse.¹¹⁸

För att det ska föreligga synnerliga skäl för fängelse krävs i princip att brottets straffvärde är minst fyra år och att den tilltalade saknar (eller endast har ett begränsat) vårdbehov. Som exempel anför man i propositionen situationer då ett mycket allvarligt brott har begåtts under påverkan av ett hastigt övergående psykostillstånd eller ett mindre allvarligt brott där den tilltalade själv har vållat sitt tillstånd.¹¹⁹

Det finns omständigheter som talar mot fängelse med sådan tyngd att kravet på synnerliga skäl inte kan anses uppfyllt, trots ett straffvärde på över fyra år samt ett begränsat vårdbehov. Sådana omständigheter är om den tilltalades tillstånd legat nära de tillstånd som enligt andra stycket innebär fängelseförbud, eller om billighetsskäl medför att straffvärdet bör sänkas till en nivå som ligger avsevärt under fyra år.¹²⁰

I paragrafens andra stycke finns det kvar ett fängelseförbud som avser de som, till följd av en allvarlig psykisk störning, har saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt. Detta gäller alltså de som Psykansvarskommittén kallar otillräkneliga¹²¹ (se avsnitt 4.1). Dock upphävs fängelseförbudet om den tilltalade själv vållat sitt tillstånd.

Om den tilltalade inte saknade förmåga, men hade *starkt nedsatt* förmåga att inse gärningens innebörd, eller att anpassa sitt handlande, ska detta vara en förmildrande omständighet vid straffmätningen enligt BrB 29:3. Denna bedömning kan få betydelse i två avseenden, dels om den sänker straffvärdet så att det inte talar för fängelse, och dels för straffmätningen då fängelse ändå kommer i fråga. Att den tilltalades förmåga till insikt (eller att anpassa sitt handlande efter sådan insikt) ska ha varit starkt nedsatt innebär att den psykiska störningen ska ha haft betydelse på ett mera påtagligt sätt vid gärningstillfället. Ju större inverkan störningen haft på den tilltalades handlande, desto mer ska straffvärdet reduceras. Om det är påkallat med hänsyn till brottet straffvärde får domstolen, precis som tidigare, döma till ett lindrigare straff än vad som är föreskrivet för brottet.¹²²

¹¹⁸ Prop. 2007/08:97 s.38.

¹¹⁹ Prop. 2007/08:97 s.39-40.

¹²⁰ Prop. 2007/08:97 s.40.

¹²¹ Med den skillnaden att Psykansvarskommittén även inkluderar *tillfällig sinnesförvirring*, *svår utvecklingsstörning* och *allvarligt demenstillstånd* som grundtillstånd.

¹²² Prop 2007/08:97 s.37.

5.2 Öppen rättspsykiatrisk vård

En ändring har även gjorts i LRV som är relevant för denna uppsats. Sedan första september 2008 finns nämligen en vårdform som heter öppen rättspsykiatrisk vård. Öppen rättspsykiatrisk vård innebär att den intagne inte behöver vara intagen på sjukvårdsinrättningen utan att han kan bo exempelvis hemma. Dock måste han följa vissa av domstolen uppställda villkor. Dessa får enligt 12 a§ 3 st. LRV och 26 § 3 st. LPT avse:

- *skyldighet att underkasta sig medicinering eller annan vård eller behandling,*
- *skyldighet att hålla kontakt med en viss person,*
- *skyldighet att vistas på ett hem eller annan institution för vård eller behandling eller att besöka en vårdcentral eller anlita socialtjänsten,*
- *vistelseort, bostad, utbildning eller arbete,*
- *förbud mot att använda berusningsmedel,*
- *förbud mot att vistas på en viss plats eller att ta kontakt med en viss person, eller*
- *annat som är nödvändigt eller följer av vårdplanen.*

Följer den intagne inte villkoren kan den öppna vården omvandlas till sluten rättspsykiatrisk vård igen.¹²³

Man döms inte till öppen rättspsykiatrisk vård, utan den tilltalade döms till sluten rättspsykiatrisk vård, vilken senare kan omvandlas till öppen rättspsykiatrisk vård, om vissa förutsättningar är uppfyllda.¹²⁴

Den som är dömd till rättspsykiatrisk vård utan SUP får enligt 3 a§ LRV ges öppen rättspsykiatrisk vård om han:

1. lider av en allvarlig psykisk störning, och
2. på grund av sitt psykiska tillstånd och sina personliga förhållanden i övrigt behöver iakttas särskilda villkor för att kunna ges nödvändig psykiatrisk vård.

För den som är dömd till rättspsykiatrisk vård med SUP gäller att han får ges öppen rättspsykiatrisk vård enligt 3 b§ LRV om:

1. han fortfarande lider av en psykisk störning,
2. det inte längre är påkallat att han är intagen på en sjukvårdsinrättning för kvalificerad psykiatrisk dygnetruntvård som är förenad med frihetsberövande och annat tvång, och

¹²³ Om detta innebär att behovet av psykiatrisk vård inte längre kan tillgodoses utanför sjukvårdsinrättningen och/eller (för vård med SUP) att det p.g.a. risken för återfall i allvarlig brottslighet är påkallat att han är intagen på en sjukvårdsinrättning (LRV 3 a§ och 3 b§). I propositionen tar man t.ex. upp den omständigheten att den dömda slutar ta sin medicin som en anledning till att omvandla den öppna rättspsykiatriska vården till sluten rättspsykiatrisk vård igen (Prop. 2007/08:70 s.116).

¹²⁴ 3 § LRV.

3. han på grund av sitt psykiska tillstånd, sina personliga förhållanden i övrigt eller risken för återfall i brottslighet som är av allvarligt slag behöver iaktta särskilda villkor för att kunna ges nödvändig psykiatrisk vård.

6 Utländsk rätt

I de flesta andra västerländska länder är tillräknelighet en förutsättning för straffansvar. Tillräknelighet är då ett mått på en viss psykisk utveckling eller normalitet. Om den tilltalade vid gärningsögonblicket var otillräknelig, blir han frikänd.

Man brukar skilja på tre olika system av avgränsning av otillräknelighetsgrunderna:

Det medicinska (också kallat det biologiska), det psykologiska (också kallat det metafysiska) och det blandade medicinskt-psykologiska. Om regeln bygger på det medicinska systemet, är grunden för otillräknelighet enbart medicinska eller biologiska rekvisit såsom ålder, psykos, psykisk utvecklingsstörning och medvetlöshet. Om regeln bygger på det psykologiska systemet är det avgörande huruvida gärningsmannen hade förmåga till insikt och fri vilja – uttrycken kan variera en hel del. I de blandade medicinskt-psykologiska systemen använder man sig av båda kännetecknen.¹²⁵

Våra tre nordiska grannländer har ett krav på tillräknelighet för straffbarhet, men utformningen skiljer sig något åt. Jag ska nedan redogöra för deras reglering.

6.1 Dansk rätt

Att tillräknelighet är en förutsättning för straffbarhet i enligt dansk rätt framgår av 16 § Straffeloven (SL) som har följande lydelse:

Personer, der på gerningstiden var utilregnelige på grund af sindssygdom eller tilstande, der må ligestilles hermed, straffes ikke. Tilsvarende gælder personer, der var mentalt retarderede i højere grad. Befandt gerningsmanden sig som følge af indtagelse af alkohol eller andre rusmidler forbigående i en tilstand af sindssygdom eller i en tilstand, der må ligestilles hermed, kan straf dog pålægges, når særlige omstændigheder taler derfor.

Personer, der på gerningstiden var mentalt retarderede i lettere grad, straffes ikke, medmindre særlige omstændigheder taler for at pålægge straf. Tilsvarende gælder personer, der befandt sig i en tilstand, som ganske må ligestilles med mental retardering.¹²⁶

Om den tilltalade vid gärningstillfället var otillräknelig på grund av sindssygdom är han alltså inte straffbar.

¹²⁵ Andenaes s.288.

¹²⁶ <https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=2135> (2011-01-03)

Med *sindssygd* menar man psykoser, och det är i psykiatrien ett samlingsnamn för en rad tillstånd som orsakar en påträngande sjuklig förändring av de psykiska funktionerna. De viktigaste typerna är manodepressiva psykoser, schizofreni, senildemens, traumatiska psykiska störningar (framför allt orsakade av hjärnskador), hjärninfektion och psykosocial störning eller reaktiv psykos.¹²⁷

Att den tilltalade vid gärningstillfället led av en psykos leder inte automatiskt till straffrihet, det krävs också att han på grund av psykosen var otillräknelig. Detta uttalar inte läkaren sig om, det är ett rent juridiskt avgörande, och alltså rättens uppgift.¹²⁸ Det finns inga klara uttalanden i förarbetena om vad som menas med otillräknelighet. Antagligen finns denna distinktion mellan otillräknelighet och sidssygd för att lagstiftaren ansett att en psykotisk människa ändå i vissa hänseenden kan ha insikt i situationen och ha en förmåga att handla förnuftsmässigt.¹²⁹

Rätten kan alltså komma fram till att en psykotisk person ska anses ha varit tillräknelig, men detta är ovanligt. I praxis finns det dock exempel på att en psykotisk gärningsman ändå har dömts till straff, bland annat i mål som rör brott mot trafikregler, förskingring och skattebrott. Särskilt kan framhåvas tillfällena då den tilltalade trots depression av psykotisk art verkar ha behållit en betydande grad av försiktighet och social förmåga, och rätten därför inte funnit ett kausalsamband mellan sjukdomen och brottet.¹³⁰ Kravet på kausalsamband är inte uttryckt i lagregeln eller förarbetena, utan har bara kommit till uttryck genom rättspraxis.¹³¹

Av detta ser vi att dansk rätt, trots att det på lagtexten ser ut som att de har ett strikt medicinskt system, har det blandade medicinskt-psykologiska systemet för otillräknelighetsgrunderna.

Även tillstånd som är att likställas med *sindssygd*, leder till straffrihet om den tilltalade på grund av detta tillstånd ska anses ha varit otillräknelig vid gärningstillfället. Uttrycket ”*tilstande, der må ligestilles hermed*” är ett blandat psykiatrisk-juridiskt begrepp, som ger rätten ett vidare utrymme än om straffriheten var begränsad endast till psykoser.¹³² Intentionen från lagstiftaren med detta begrepp var att de tillstånd som faller utanför psykosbegreppet, men som har resulterat i en lika sjuklig förändring av medvetenheten som en psykos också ska kunna leda till straffrihet.¹³³ Exempel på sådana tillstånd är epileptiska förvirringstillstånd, verkningar av tablettmissbruk och långvarig fasta, följer av hjärnskador och grumlad

¹²⁷ Waaben s.118f.

¹²⁸ Waaben s.118f.

¹²⁹ Kramp, Lunn och Waaben s.69ff.

¹³⁰ Waaben s.118f.

¹³¹ Kramp, Lunn och Waaben s.70.

¹³² Kramp, Lunn och Waaben s.72.

¹³³ Waaben s.119.

medvetenhet på grund av sockerfall vid diabetes. Det är dock mycket sällan som uttrycket används i praxis, mindre än 10 gånger per år.¹³⁴

Om den tilltalade befann sig i ett psykotiskt tillstånd (eller likställt tillstånd) till följd av alkohol eller droger, ett s.k. patologiskt rus, kan han enligt 16§ 1 st. 2 p SL ändå bli ådömd straff om särskilda omständigheter motiverar det. Sådana särskilda omständigheter kan enligt förarbetena vara att han tidigare har drabbats av liknande tillstånd, men ändå på nytt berusat sig trots att han visste vilka risker detta medför.¹³⁵ Denna skärpande regel omfattar inte de fall när det inte är detta konkreta tillfälle av intagande som lett till psykosen, utan en längre tids missbruk. Då är bara första stycket tillämpligt, och han ska åtnjuta strafffrihet.¹³⁶

Begreppet ”*mentalt retarderade*” har ersatt det tidigare uttrycket *åndssvaghet* vilket betyder psykisk utvecklingsstörning.¹³⁷ Om retarderingen är av en svårare grad gäller samma regler som om den tilltalade var psykotisk, men om retarderingen var av lättare grad kan den tilltalade åläggas straff om särskilda omständigheter talar för det. Motsvarande gäller om den tilltalade befann sig i ett tillstånd som är att likställas med mental retardering. Till denna grupp hör de personer som intelligensmässigt ligger mellan lätt retardering och en lägre grad av normal begåvning, men som på grund av sin omognad och sitt behov av hjälpåtgärder bör klassas som likställd en lättare grad av mental retardering. För att bestämma retarderingens grad får den tilltalade genomgå ett intelligenstest. Intelligenkvoten är sedan av vägledande betydelse, men måste kompletteras med en mer diskretionär klinisk bedömning, baserad på information om individens förmåga att hantera olika situationer och om han i övrigt uppvisar en viss grad av social stabilitet.¹³⁸

6.1.1 Särskilda åtgärder

Om den tilltalade går fri från straff i enlighet med 16§ SL kan rätten istället enligt 68§ SL besluta om olika *særforanstaltningar* (särskilda åtgärder). Huruvida den tilltalade ska dömas till särskild åtgärd, och i så fall vilken åtgärd det ska bli, beror enligt 68§ på vad rätten finner förmånsenligt för att förebygga fortsatt brottslighet. Främst ska rätten bedöma huruvida det finns risk för fortsatt brottslighet som innebär fara för liv och hälsa, men det finns inget hinder för att döma påföljd även vid ekonomisk brottslighet. Om det bedöms att det inte finns någon risk för fortsatt brottslighet, får rätten inte besluta om någon åtgärd, även om det vore önskvärt att den tilltalade fick vård.¹³⁹

¹³⁴ SOU 2002:3 s.175; Kramp, Lunn och Waaben s.72f.

¹³⁵ Kramp, Lunn och Waaben s.73ff.

¹³⁶ Waaben s.121.

¹³⁷ SOU 2002:3 s.176.

¹³⁸ Waaben s.123.

¹³⁹ Waaben s.124.

De allra flesta som gått fria från straff med stöd av 16§ döms till någon form av särskild åtgärd. De gånger som en tilltalad varken döms till straff eller åtgärd är typiskt sett när han befunnits vara sjuk vid gärningstillfället, men hunnit tillfriskna innan domstillfället.¹⁴⁰

Lagen skiljer mellan mindre och mer ingripande åtgärder. I första hand ska de mindre ingripande åtgärderna användas, men om de inte är tillräckliga kan de mer ingripande åtgärderna utdömas. Rätten ska även göra en proportionalitetsbedömning så att de inte väljer en mer ingripande åtgärd som inte står i proportion till brottet, bara för att det verkar mer effektivt. Som exempel på mindre ingripande åtgärder kan nämnas övervakning, föreskrift om vistelseort och arbete, missbruksavvänjande eller psykiatrisk behandling. Dessa åtgärder är till viss del samma som finns vid villkorlig dom.¹⁴¹ Om de mindre ingripande åtgärderna inte anses vara tillräckliga kan som sagt rätten istället besluta om mer ingripande åtgärder, såsom att den tilltalade ska tas in på ett sinnessjukhus eller en institution för gravt psykiskt handikappade.¹⁴²

Om den tilltalade förvisso led av en psykisk störning vid gärningstillfället, men denna störning inte var tillräckligt grav för att omfattas av straffriheten i 16§, kan rätten ändå med stöd av 69§ besluta att den tilltalade ska dömas till särskilda åtgärder istället för straff, om detta är mer förmånsenligt. Den tilltalade ska ha lidit av ett tillstånd som, utan att omfattas av 16§, var betingat av bristfällig utveckling, försvagning eller störning av de psykiska funktionerna.

Skillnaden mellan de psykiska störningar som omfattas av 16§ och de som omfattas av 69§, är att de störningar som omfattas av 16§ kan leda till total frihet från påföljd. Om gärningsmannen led av en psykisk störning som omfattas av 69§, men inte av 16§, kan rätten bara välja mellan straff och särskilda åtgärder. Om den tilltalade har hunnit tillfriskna vid domstillfället ska han alltså dömas till straff.¹⁴³

Exempel på tillstånd som skulle kunna innefattas av 69§ är svårare neuroser, effekterna av ett långvarigt alkohol- eller narkotikamissbruk etc.

De särskilda åtgärder som kan komma ifråga med stöd av 69§, är samma som kan komma ifråga med stöd av 68§, och även här ska rätten välja den mest förmånsenliga åtgärden.¹⁴⁴

68§ stadgar även att den tilltalade kan dömas till *förvaring*, om förutsättningarna i 70§ SL är uppfyllda.¹⁴⁵ Förvaring är en tidsbestämd påföljd som även omfattas av det vanliga straffrättsliga sanktionssystemet, och kan alltså även ådömas psykiskt friska gärningsmän. Åtgärden tar sikte

¹⁴⁰ Waaben s.124.

¹⁴¹ Waaben s.124.

¹⁴² SOU 2002:3 s.176.

¹⁴³ Waaben s.127.

¹⁴⁴ Waaben s.128.

¹⁴⁵ Waaben s.127.

på de brottslingar som är farligast med hänsyn till andra människors liv, kropp, hälsa och frihet.¹⁴⁶

Förutsättningarna för att en person ska kunna dömas till förvaring är, enligt 70§ 1st SL, om:

1. han har gjort sig skyldig till vissa allvarliga brott såsom mord, rån, frihetsberövande, allvarliga våldsbrott, olaga hot eller mordbrand, eller försök till något av dessa brott.
2. det mot bakgrund av karaktären av det begångna brottet och uppgifterna om hans person och tidigare brottslighet kan antas att han framkallar närliggande fara för andras liv, kropp, hälsa eller frihet och
3. användning av förvaring istället för fängelse är påkallat för att förebygga denna fara.

Det som stadgas i 70§ 1st, gäller enligt 70§ 2st även den som gjort sig skyldig till våldtäkt eller annat allvarligt sexualbrott eller försök därtill. Dock krävs bara *väsentlig* fara, vilket är mindre än *närliggande*, men ändå en betydande fara. Anledningen till att lagstiftaren på så sätt möjliggjorde ett vidare bruk av förvaringsåtgärden för sexualbrottslingar är att man tror att detta tidsobestämda straff snabbare kan få de dömda att acceptera psykiatrisk behandling inklusive sexualdriftsdämpande behandling.¹⁴⁷

Det kan konstateras att de brott som kan föranleda förvaring alla på något sätt är angrepp på annan person. När rätten ska värdera den tilltalades farlighet ska de se till brottets grovhet i den bemärkelsen. Om det aktuella brottet var rån ska då rätten se till grovheten i personangreppet, inte den summa som gärningsmannen kom åt.¹⁴⁸

Om den tilltalade inte var psykiskt sjuk under tiden för den brottsliga gärningen, men har hunnit insjukna före domen, är 73§ SL tillämplig. Där stadgas att om han lider av ett tillstånd av den art som omfattas av 16 eller 69§§, kan domstolen bestämma om han ska dömas till straff eller inte. Om rätten finner det mer förmånsligt kan de besluta om att de särskilda åtgärder som omfattas av 68 och 69§§ ska utdömas istället för straff, eller tills dess att straffet kan verkställas. Tid i institution räknas då av från strafftiden.¹⁴⁹

Om den tilltalade vid gärningstillfället led av en psykisk störning som inte omfattas av 16 eller 69§§ kan det bli aktuellt att tillämpa 85§ SL som möjliggör straffnedsättning och påföljdseftergift i vissa fall.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Kramp, Lunn och Waaben s.98.

¹⁴⁷ Waaben s.131.

¹⁴⁸ Kramp, Lunn och Waaben s.99f.

¹⁴⁹ SOU 2002:3 s.178 och den danska Straffeloven.

¹⁵⁰ SOU 2002:3 s.178.

I 68a och 69a §§ stadgas vilka tidsbegränsningar som gäller för de särskilda åtgärderna som kan beslutas med stöd av 68 och 69 §§.

Om rätten beslutar att den tilltalade ska tas in på en institution, ska den fastställa en längsta tid på fem år. Utöver den tiden kan rätten, om det föreligger särskilda omständigheter, fastställa en ny längsta tid på två år. Har den tilltalade gjort sig skyldig till mord, rån, frihetsberövande, allvarligt våldsbrott, olaga hot, mordbrand eller allvarligt sexualbrott, eller försök till något av dessa brott, ska dock i allmänhet inte fastställas någon längsta tid. Åklagaren ska då istället begära att rätten prövar frågan om åtgärden ska bestå efter fem år. Efter det ska rätten pröva frågan minst vartannat år.

Om rätten har beslutat om en mindre ingripande åtgärd, ska en längsta tid fastställas, som inte får överstiga tre år. Utöver den tiden kan rätten, om det föreligger särskilda omständigheter, på talan av åklagare förlänga tiden. Den samlade tiden får dock inte överstiga 5 år.¹⁵¹

6.2 Norsk rätt

Jag befinner mig här i en speciell situation, då normmännen håller på att revidera sin strafflag för närvarande, och har antagit en ny lag, som dock inte ännu har trätt i kraft. Man är klar med strafflagens allmänna del, och det är ju den som berör mitt arbete, men man ville vänta med att låta den träda i kraft tills dess att även strafflagens speciella del är ändrad. Nu, när man även verkar vara klar med strafflagens speciella del, avvaktar man istället på grund av ekonomiska skäl.¹⁵² Det är alltså något oklart när den nya strafflagen kommer att träda i kraft, men det torde inte vara alltför lång tid kvar. Då den nuvarande strafflagen inom kort kommer vara obsolet, kommer jag i detta avsnitt koncentrera mig på den nya lagen (även om den inte ännu har trätt i kraft). Frånsett påföljdsdelen, så medför inte lagändringen någon förändring i rättsläget, utan ändringarna är bara språkliga för att förtydliga lagen.

Även i Norge är tillräknelighet vid gärningstillfället en förutsättning för straffbarhet. Om lagöverträdaren var otillräknelig ska han frikännas. Det framgår av 3 kap. 20 § Straffeloven (SL) som lyder:

For å kunne straffes må lovbryteren være tilregnelig på handlingstidpunktet. Lovbryteren er ikke tilregnelig dersom han på handlingstidpunktet er

- a) under 15 år,*
- b) psykotisk,*
- c) psykisk utviklingshemmet i høy grad, eller*

¹⁵¹ SOU 2002:3 s.177 och den danska straffeloven.

¹⁵² <http://www.regjeringen.no/nb/dep/jd/dok/regpubl/otprp/2008-2009/otprp-nr-22-2008-2009-/15.html?id=540727>. 2011-01-03

d) har en sterk bevissthetsforstyrrelse.

*Bevissthetsforstyrrelse som er en følge av selvforskyldt rus, fritar ikke for straff.*¹⁵³

Norsk rett bygger alltså på *den medicinske principen*. Det innebærer at den som ved gärningstillfället var psykotisk, psykisk utviklingsstørd i høy grad eller led av en grav medvetendestøring ska frikännas, uavsett om det finnes något kausalsamband mellom støringen og den brottslige gärningen. Det avgörande är gärningsmannens psykiska tillstånd vid gärningstillfället. En efterföljande psykos leder inte till straffrihet.¹⁵⁴

Eftersom gärningsmannens psykiska tillstånd är avgörande för straffansvar blir sakkunnigutlåtandena i praktiken bindande för domstolen i frågan om otillräknelighet. Juridiskt sett är de sakkunniga där endast som rådgivare, och det står rätten fritt att döma, men det är nog inte många domare som vill uppträda som psykiatrisk överinstans för de sakkunniga, och döma en tilltalad som fått en psykosdiagnos till straff. Det kan dock bli en skillnad mellan sakkunnigutlåtandet och rättsens dom på grund av hur de ska besluta när diagnosen är oklar. I rättspsykiatrisk praxis följer man nämligen en regel som säger att en person bara ska diagnostiseras som psykotisk när tillståndet anses uppenbart. Är frågan tveksam, ska det i förklaringen redogöras för detta, men slutsatsen blir ”inte psykotisk”, utifrån tankegången att det är sjukdomen som ska bevisas, inte frånvaron av sjukdom. Rätten måste däremot följa den straffrättsliga principen att tvivlen ska komma den tilltalade till godo. Om det framgår av premisserna i den psykiatriska förklaringen att frågan om den tilltalades psykiska tillstånd är tveksamt, måste rätten därför frikänna honom.¹⁵⁵

De personer som räknas som otillräkneliga är alltså de som led av en psykos, var *psykisk utviklingshemmet i høy grad* (psykisk utviklingsstørd i høy grad) eller led av en *sterk bevissthetsforstyrrelse* (grav medvetendestøring).

Psykos i straffrättslig mening är de tillstånd som alltid inom psykiatrien räknas som psykosjukdom. Exempel är schizofreni, paranoia och manodepressiv psykos.¹⁵⁶

Utifrån praxis och förarbeten har gränsen för *psykisk utviklingshemmet i høy grad* blivit dragen vid en IQ på omkring 55, även om den inte är absolut. Resultatet av intelligenstestet är bara vägledande, och man ska även göra en värdering av den tilltalades personlighet och förmåga att fungera socialt.¹⁵⁷ Det kan tilläggas att även om det inte föreligger grund för straffrihet enligt 3 kap. 20§ SL, kan gärningsmannens intellektuella

¹⁵³ <http://www.lovdata.no/all/tl-20050520-028-004.html#20> (2011-01-03)

¹⁵⁴ Ot.prp.nr 90 (2003-2004) st 15.3.

¹⁵⁵ Andenaes s.309f.

¹⁵⁶ Ot.prp. nr. 90 (2003-2004) st 15.3.

¹⁵⁷ Andenaes s. 306; Ot.prp.nr 90 (2003-2004) st 15.4; Ot.prp. Nr 46 (2000-2001) s.30.

utveckling få betydelse vid frågan om han handlat med det uppsåt som paragrafen kräver. Som exempel kan vi ta ett fall med en person som köpt stöldgods på gatan för en spottstyver. Situationen kan vara så att domaren utan vidare kan avvisa ett påstående om god tro om den tilltalade är normalbegåvad, medan han inte vågar förkasta påståendet om den tilltalade är en underbegåvad person av naiv och godtrogen typ.¹⁵⁸

Begreppet *sterk bevissthetsförstyrrelse* har ersatt det tidigare uttrycket *bevisstlöshet* (medvetlöshet) för att det ger en mer omedelbart förstålig beskrivelse av sinnestillståndet och visar att det kan vara olika grader av medvetandestörning. Ändringen är dock bara av terminologisk art, och rättsläget är som förut. Begreppet omfattar såväl rent komatösa tillstånd (i vilka det är svårt att begå något annat än rena underlåtelsebrott), och det som kallas *relativ bevisstlöshet*, vilket innebär att personen kan gå och handla aktivt, men att kontakten med "normal-jaget" är borta. Exempel på *relativ bevisstlöshet* är hypnos, epileptiska förvirringstillstånd och vissa febertillstånd.¹⁵⁹

Om gärningsmannen har drabbats av en stark medvetandestörning till följd av självförvållat rus, är han ändå straffansvarig enligt 3 kap. 20§ SL. Høyesterett har uttalat att rus i strafflagens mening föreligger när en person saknar "full kontroll över sig själv" efter att ha använt alkohol eller andra medel.¹⁶⁰

Ruset är självförvållat om gärningsmannen kan förebrås att han blev berusad. I praxis har det visats att det ska mycket till för att ett rus inte ska anses självförvållat. Ruset kan vara oförskyllt om den berusade blev tvingad att ta ett rusmedel, eller om han varken visste eller borde veta att han tog ett sådant medel. Även när ruset infinner sig efter bara en liten mängd alkohol, kan det anses vara oförskyllt, som vid ett s.k. patologiskt rus.¹⁶¹

Om gärningsmannen förvisso led av en psykisk störning, men denna inte var tillräckligt grav för att han skulle räknas som otillräknelig enligt 3 kap. 20§, kan han ändå få sitt straff nedsatt under minimistraffet i straffbudet eller till en mildare straffart i enlighet med 14 kap. 80§ SL. För att straffet ska kunna sättas ner krävs det enligt 80§ att den tilltalade vid gärningstidpunkten antingen (dock utan att vara psykotisk) led av en allvarlig psykisk störning med en betydande bristande förmåga till en realistisk värdering av sitt förhållande till omvärlden, eller att han led av en psykisk utvecklingsstörning i lättare grad, eller att han handlat under en något mindre stark medvetandestörning än den som skulle frita honom från straff enligt 3 kap. 20§. Om medvetandestörningen är en följd av självförvållat rus, gäller detta bara när särskilt förmildrande omständigheter anger detta.¹⁶²

¹⁵⁸ Andenaes s.307.

¹⁵⁹ Andenaes s.308; Ot.prp. nr. 90 (2003-2004) st 15.5.1 och st 15.5.4.

¹⁶⁰ Ot.prp. nr. 90 (2003-2004) st 15.6.1.

¹⁶¹ Ot.prp. nr. 90 (2003-2004) st 15.6.1.

¹⁶² Andenaes s. 312f.

6.2.1 Särskilda åtgärder

Att den tilltalade funnits varit otillräknelig, och därmed blivit straffri, behöver inte betyda att han blir helt fri från påföljd. Om domstolen finner det nödvändigt för att skydda andras liv, hälsa eller frihet, kan den under vissa förutsättningar döma en otillräknelig gärningsman till vård. Var han otillräknelig på grund av psykos eller en stark medvetandestörning kan han dömas till *tvungent psykisk helsevern* (psykiatrisk tvångsvård), och om han var utvecklingsstörd i hög grad kan han dömas till *tvungent omsorg*. Möjligheten att döma ut de båda åtgärderna stadgas i 12 kap. 62§ respektive 63§ SL, och samma förutsättningar måste vara uppfyllda. Dessa stadgas i den 62§ och de är:

1. Att den tilltalade har begått eller försökt begå något av de allvarliga brott som räknas upp i 62§ (m.a.o. våldsbrott och sexualbrott) eller ett annat brott som kränkt eller utsatt andras liv, hälsa eller frihet för fara, och det föreligger en närliggande fara för återfall i sådan brottslighet, eller
2. Att den tilltalade har begått eller försökt begå ett mindre allvarligt brott av samma art som de uppräknade, men tidigare har begått eller försökt begå ett allvarligt brott av denna art. Dessutom ska det antas finnas ett nära samband mellan det tidigare och det nu begångna brottet, och slutligen ska det finnas en särskilt närliggande fara för att den tilltalade på nytt begår ett sådant allvarligt brott.

De personer som kan dömas till vård i enlighet med den 62§ och 63§ är alltså de som var otillräkneliga vid gärningstillfället. Detta gäller även de som inte är otillräkneliga vid domstillfället. Lagen bygger på synen att även om gärningsmannen inte är otillräknelig vid tiden för domen så kan det i vissa fall innebära en risk för återfall i grova brott. Man menade därför att samhällets krav på skydd ger att det borde finnas en reaktionsmöjlighet, och att det i så fall var bäst att placera även dessa lagöverträdare innanför den psykiska sjukvårdens ansvarsområde.¹⁶³

Enligt 62§ krävs det inte att brottet de facto utsatte andras liv, hälsa eller frihet för fara, utan det är nog att handlingen *kunnat utsätta* andra för denna fara. Det är enligt förarbetena tillräckligt om handlingen under andra omständigheter kunnat medföra en allvarlig eller reell fara. Detta skulle särskilt vara aktuellt när det var en ren tillfällighet att handlingen objektivt sett inte vållade någon fara för andra.¹⁶⁴

En förutsättning för överföring till psykiatrisk tvångsvård enligt SL, är att den brottsliga gärning som ger grund för reaktionen inte bara objektivt fyller

¹⁶³ Andenaes s.508.

¹⁶⁴ Andenaes s.508.

kraven som fastställs i 62§, utan även uppfyller uppsåtskravet i vidkommande straffbud. Om den tilltalade har lidit av hallucinationer som har uteslutit uppsåtet, är han straffri redan enligt 3 kap. 21§ SL på grund av att han saknat uppsåt, och kan då inte dömas till särreaktioner för otillräkneliga lagöverträdare. Då kan istället psykiatrisk tvångsvård i enlighet med hälsovårdslagen komma i fråga om personen på grund av sitt sinnestillstånd anses farlig.¹⁶⁵

Den dömde, hans anhöriga och den ansvarige läkaren vid den institution som har ansvaret för den dömde kan begära att vården ska upphöra. Åklagaren ska då lägga fram saken för domstolen, som avgör frågan i dom. Detta får dock inte ske förrän ett år efter överföringsdomen, eller förra gången frågan prövades. Åklagaren får dock när som helst besluta att vården ska upphöra. Senast tre år efter att domen har vunnit laga kraft ska åklagaren antingen själv besluta om att vården ska upphöra, eller begära att domstolen prövar om vården ska fortsätta. Vården kan bara fortsätta så länge som förutsättningarna i 62§ är uppfyllda.¹⁶⁶

6.3 Finsk rätt

Också i finsk rätt är tillräknelighet en förutsättning för straffansvar. Det framgår av 3 kap. 4§ i 1889 års Strafflag (SL), som lyder:

För straffansvar förutsätts att gärningsmannen vid tidpunkten för gärningen har fyllt femton år och är tillräknelig.

Gärningsmannen är otillräknelig, om han eller hon vid tidpunkten för gärningen på grund av en mentalsjukdom, ett gravt förståndshandikapp, en allvarlig mental störning eller medvetanderubbning inte kan förstå gärningens faktiska natur eller rättsstridighet eller om hans eller hennes förmåga att kontrollera sitt handlande av någon sådan anledning är nedsatt på ett avgörande sätt (otillräknelighet).

Om gärningsmannen inte är otillräknelig enligt 2 mom., men hans eller hennes förmåga att förstå gärningens faktiska natur eller rättsstridighet eller att kontrollera sitt handlande är avsevärt nedsatt vid tidpunkten för gärningen på grund av en mentalsjukdom, ett förståndshandikapp, en mental störning eller medvetanderubbning (nedsatt tillräknelighet), skall 6 kap. 8 § 3 och 4 mom. beaktas vid bestämmandet av straff.

Ett självförvållat rus eller någon annan tillfällig självförvållad medvetanderubbning skall inte beaktas vid bedömningen av tillräkneligheten, om det inte finns särskilt vägande skäl för det.

Om domstolen på grund av den åtalades sinnestillstånd inte dömer ut ett straff skall domstolen, om det inte är uppenbart onödigt, låta utreda frågan

¹⁶⁵ Andenaes s.509.

¹⁶⁶ 65§ Straffeloven 2005.

*om den åtalades behov av vård på det sätt som föreskrivs i 21 § mentalvårdslagen (1116/1990).*¹⁶⁷

I Finsk rätt använder man sig alltså av det blandade medicinskt-psykologiska systemet för att avgränsa otillräknelighetsgrunden. Man utgår ifrån medicinska fakta (såsom mentalsjukdom och gravt förståndshandikapp), och prövar hur dessa har inverkat på gärningsmannens förmåga till iakttagelser, motivation och handlingsförmåga.¹⁶⁸

En person som lider av en psykisk störning men som inte kan anses vara otillräknelig i enlighet med 4 § 2 mom., kan då istället finnas vara *nedsatt tillräknelig*. I så fall är han straffansvarig, men rätten kan välja att döma ut en lindrigare påföljd än om han hade varit fullt tillräknelig.

Vad gäller de medvetanderubbningar som kommer av självförvållat rus räknas de som huvudregel inte som otillräknelighet. Det är bara om det finns särskilda skäl som det ska beaktas. Som exempel på särskilda skäl nämner förarbetena en oförutsedd samverkan av läkemedel och alkohol, trötthet eller en nedsatt tolerans till följd av ett långvarigt bruk.¹⁶⁹

Precis som i dansk och norsk rätt så är det gärningsmannens psykiska tillstånd *vid gärningstillfället* som har betydelse för straffansvaret. Om den tilltalade blivit sjuk efter gärningstillfället kan istället reglerna om domseftergift bli tillämpliga. Domstolen kan nämligen i enlighet med 3 kap 7§ och 12§ fjärde punkten SL underlåta att döma till straff om straffet kan anses oskäligt eller meningslöst med hänsyn till den tilltalades personliga förhållanden samt åtgärder vidtagna inom social- och hälsovården.¹⁷⁰

I finsk rätt är det inte domstolen som beslutar huruvida den tilltalade ska tas in för tvångsvård eller inte. Det är främst sjukvårdsmyndigheterna, och i sista hand Rättsskyddscentralen för hälsovården som, om kriterierna i mentalvårdslagen är uppfyllda, tar ett sådant beslut. Detta beslut brukar fattas innan domstolen har avlagt dom, men är även möjligt efter domen. Domstolen fattar självständigt beslut i tillräknelighetsfrågan, men brukar följa utlåtandet från Rättsskyddscentralen. Fortsatt vård beslutas av förvaltningsdomstol, och beslut om vårdens upphörande fattas av Rättsskyddscentralen.¹⁷¹

Om den tilltalade är otillräknelig på grund av utvecklingsstörning, och det finns skäl att befara att han kan råka i allvarig livs- eller hälsofara, eller att han är farlig för annan persons säkerhet, kan Rättsskyddscentralen besluta att han ska underkastas specialomsorger enligt en särskild lag om utvecklingsstörda.¹⁷²

¹⁶⁷ <http://www.finlex.fi/sv/laki/ajantasa/1889/18890039001> (2011-01-03)

¹⁶⁸ LaUB 28/2002 s. 9; RP 44/2002 s.14.

¹⁶⁹ RP 44/2002 s. 15; LaUB 28/2002 s. 9.

¹⁷⁰ SOU 2002:3 s. 180f.

¹⁷¹ RP 44/2002 s.14; SOU 2002:3, s.181.

¹⁷² SOU 2002:3, s.182.

7 Analys

Hur psykiskt störda lagöverträdare ska regleras i svensk rätt har diskuterats många gånger. Det är inte bara Psykansvarskommittén som lagt fram ett förslag om att tillräknelighetsläran ska återinföras, likaså gjorde Straffansvarsutredningen i SOU 1996:185. En mindre reform föreslogs i promemorian ”Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare” (Ds 2007:5), och det är på grundval av denna som de ändringar som ledde fram till dagens reglering gjordes.¹⁷³

I detta kapitel redogör jag först för de problem som fanns med den gamla regleringen, sedan hur (om) dessa problem skulle lösas genom Psykansvarskommitténs förslag och hur (om) dessa problem löstes med lagändringen som gjordes. Jag kommer även redogöra för vad som hänt inom området sedan Psykansvarskommitténs överlämnat sitt förslag, samt ta upp argument för och emot ett system med tillräknelighet. Hela analysdelen kommer innehålla synpunkter som jag har, men även andras åsikter.

7.1 Regleringen innan 2008 – Reformbehovet

Regleringen vi hade i Sverige innan 2008 hade under många år utsatts för kritik, och reformbehovet var stort. Här ska jag gå igenom en del av de problem som den gamla regleringen innebar. Jag utgår här från bland annat SOU 2002:3 och SOU 1996:185, alltså de problem som de statliga utredningarna har funnit, men även frågor som jag funnit i doktrin, eller som jag förstått att andra anser genom media eller samtal med vänner och bekanta.

7.1.1 ”Förvaringen”

Ett problem med den gamla regleringen rör de fall då den tilltalade dömts till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning (SUP), då detta innebär att länsrätten tar beslut om eventuell utskrivning. Detta kan leda till att det beslutas om fortsatt vård trots att läkaren inte finner vård nödvändig, och vården blir då en slags maskerad förvaring. Detta leder till etiska konflikter i vården, och står i strid med den s.k. Hawaii-deklarationen som slår fast att en psykiater inte får medverka i tvångsmässig psykiatrisk vård av personer som inte är psykiskt sjuka.¹⁷⁴

¹⁷³ Borgeke m.fl. s.121.

¹⁷⁴ SOU 2002:3 s.215.

7.1.2 Begränsade vårdmöjligheter för fängelsedömda

Ett annat problem som tas upp av Psykansvarskommittén är att många av de intagna i kriminalvårdsanstalterna har psykiska problem, och att kriminalvården har begränsade möjligheter att ge dem vård. Den som lider av en psykisk störning, som inte är tillräckligt allvarlig till sin art eller grad för att dömas till rättspsykiatrisk vård, kan ändå ha behov av vård i ungefär samma utsträckning som de som lider av en allvarlig psykisk störning. Dock har de inte alls samma möjligheter att få den vård de behöver.¹⁷⁵

7.1.3 Rättspsykiatrisk vård kan vara ett oproportionellt straff i förhållande till brottet

Något som ofta tas upp i media är att påföljderna för psykiskt störda lagöverträdare i vissa fall är oproportionella i förhållande till brottets straffvärde. Det rör sig dels om psykiskt störda som har begått grova brott som skrivs ut efter endast en kort tid med rättspsykiatrisk vård, och dels de som begått mindre allvarliga brott som vårdas under många år.¹⁷⁶ Det är dock få som tar upp långa vårdtider som ett problem.

Det är inte konstigt att vårdtiderna kan vara oproportionella i förhållande till brottet, om man ser den rättspsykiatriska vården som vård istället för straff. En person som blir dömd till rättspsykiatrisk vård, vårdas alltså precis så länge som han behöver vård. Varken mer eller mindre. Detta låter ju väldigt rimligt, och misstänkt likt vård enligt LPT. Saken är bara den att det inte är vanlig psykiatrisk tvångsvård, utan ett straff som en gärningsman har dömts till på grund av ett brott han har begått. Om lagöverträdare som är allvarligt psykiskt störda har ett straffrättsligt ansvar, borde inte grundläggande straffrättsliga principer såsom proportionalitetsprincipen även gälla dem?

En annan sak är att de som är så pass sjuka att de skulle räknas som otillräkneliga överhuvudtaget inte borde ha något ansvar i straffrättslig mening, och borde därför bara kunna överlämnas till vård, under så lång tid som det behövs. Men den vården borde vara i enlighet med LPT.

¹⁷⁵ SOU 2002:3 s.216.

¹⁷⁶ SOU 2002:3 s.218.

7.1.4 Olämpliga påföljder för begåvningshandikappade

Ett annat problem gäller utvecklingsstörda och autistiska lagöverträdare. Tidigare kunde dessa dömas till en särskild påföljd, vård i specialsjukhus, men denna avskaffades i samband med 1991 års reform. Nu gäller de vanliga påföljdsreglerna även förståndshandikappade, och de kan således både dömas till fängelse (då utvecklingsstörning inte är en allvarlig psykisk störning), och rättspsykiatrisk vård (i de fall den utvecklingsstörde även lider av en allvarlig psykisk störning).¹⁷⁷

Det är dock inte lämpligt att döma förståndshandikappade till fängelse med hänsyn till deras personliga förhållanden. Kunskapen om begåvningshandikappade kan vara bristfällig och deras särskilda behov av stöd och hjälp uppmärksammas inte alltid inom kriminalvården. Många begåvningshandikappade har svårt att förstå sambandet mellan den begångna gärningen och påföljden, så förutom att verkställighetstiden upplevs som meningslös och destruktiv, får den inte sin individualpreventiva effekt. De som döms till fängelse blir dessutom ofta utnyttjade på olika sätt av andra intagna, vilket även kan fortsätta efter verkställighetens slut och leda till att den begåvningshandikappade begår nya brott.¹⁷⁸

7.1.5 Fängelseförbudet diskvalificerar lämpliga påföljder

Många av problemen med den tidigare regleringen rör straffrättsliga frågor, och beror till stor del på det s.k. fängelseförbudet i BRB 30:6. Ett sådant problem är att fängelseförbudet leder till att vissa lämpliga påföljder inte kan dömas ut. Som exempel kan nämnas villkorlig dom med föreskrift om samhällstjänst och skyddstillsyn i kombination med kontraktsvård, eftersom ett alternativt fängelsestraff ska fastställas alternativt utdömas om den dömd bryter mot föreskrifterna i påföljden. Inte heller s.k. fotboja kan komma i fråga eftersom det är en form av verkställighet av fängelsestraff. Fängelseförbudet borde, om man hårdrar det, kunna innebära att domstolen inte har något annat tvångsmedel än rättspsykiatrisk vård att välja på. Om den tilltalade vägrar att följa föreskrifterna i de andra påföljderna, har domstolen som yttersta påtryckningsmedel att den kan omvandla påföljden till fängelse, vilket de ju inte kan när det råder fängelseförbud. Av denna anledning kan det bli så att vissa psykiskt störda lagöverträdare döms till den strängare påföljden rättspsykiatrisk vård, trots att t.ex. skyddstillsyn i kombination med kontraktsvård skulle vara lämpligare.¹⁷⁹

¹⁷⁷ SOU 2002:3 s.218 och 261.

¹⁷⁸ SOU 2002:3 s.218 och 261.

¹⁷⁹ Berg m.fl. s. 263ff; Gylling Lindkvist m.fl. s.206 och 189.

7.1.6 Kortvariga psykostillstånd – oproportionella straff och oklart rättsläge

Problematiken med kortvariga psykostillstånd tas ofta upp när man pratar om psykiskt störda lagöverträdare. Om en person begått ett mycket grovt brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning av tillfällig natur, och både fängelse och rättspsykiatrisk vård alltså är uteslutna som påföljder, är de enda påföljder som kan komma i fråga villkorlig dom eller skyddstillsyn. Då kan straffet tyckas vara oproportionellt i förhållande till brottet. Detta hade kunnat vara utfallet i det s.k. Flink-fallet¹⁸⁰, om inte Högsta Domstolen hade ändrat praxis. Hade Flink dömts till skyddstillsyn för sju mord och tre mordförsök, hade det förmodligen lett till ett ramaskri bland media och allmänhet.¹⁸¹ Dessutom verkar rättsläget något oklart, vilket visar sig genom att praxis i dessa fall skiljer sig åt.¹⁸²

Som på så många andra ställen beror hur man ser detta problem, på om den tilltalade är tillräknelig eller inte. Allvarlig psykisk störning innefattar ju bådadera (se avsnitt 7.1.7). Gäller det en tillräknelig gärningsman, som alltså trots att han insett innebörden av gärningen och kunnat anpassa sitt handlande efter insikten har begått det grova brottet, är det förstås orimligt att han bara kan dömas till villkorlig dom eller skyddstillsyn. Gäller det däremot en otillräknelig gärningsman vore det orimligt om han kunnat dömas till något annat (om ens det). Var han otillräknelig när han begick brottet, ska han inte straffas för det, och är han inte sjuk vid tiden för domen, ska han inte vårdas för det.

Problematiken ligger här snarare enligt mig i vad man bör göra när det tillfälliga psykostillståndet är rusutlöst. Om det inte är ett självförvållat rus är det rätt självklart att det inte ska spela någon roll att psykosen är rusutlöst, men hur ska man göra vid självförvållade rus, och när ska ett rus anses vara självförvållat?

När någon berusar sig gör de det för berusningens skull, inte för att få en psykos och skada andra. Den bedömning som HD har gjort där de menar att

¹⁸⁰ NJA1995 s. 48.

¹⁸¹ SOU 2002:3 del 2 s.216.

¹⁸² Se t.ex Urban Rönnblom i SvJt 2005 s.361, som tar upp tre snarlika fall med olika utgång. Först tar han upp Flinkfallet (NJA1995 s. 48) då Flink dömdes för mord som han hade begått under påverkan av ett kortvarigt psykostillstånd utlöst av alkohol till livstids fängelse. Sedan tar han upp NJA 2001s.899 där en man dömdes för bl.a. grov våldtäkt och grov misshandel, som han hade begått under påverkan av ett kortvarigt psykostillstånd utlöst av alkohol till skyddstillsyn, då det ansågs föreligga ett fängelseförbud. HD motiverade skillnaden i domarna med att Flink tidigare reagerat våldsamt när han druckit vilken den andre mannen så vitt man visste inte hade. Det tredje målet han tar upp är RH 2001:38 där en man dömts för bl.a. försök till dråp, för gärningar han utfört under påverkan av ett kortvarigt psykostillstånd utlöst av alkohol, och HovR ansåg att det saknades förutsättningar för att döma honom till någon påföljd, så han förklarades vara fri från påföljd.

om man inte tidigare har reagerat på ett våldsamt sätt av alkohol, så kan man inte hållas ansvarig för en alkoholpsykos tycker jag är mycket rimlig. Vem som helst som dricker alkohol skulle kunna drabbas av ett s.k. patologisk rus¹⁸³, redan efter mycket små mängder alkohol, så om inte förtäring av alkohol skulle innebära någon form av strikt ansvar, måste gränsen åtminstone gå där. Men, om någon tidigare blivit lite bråkig på fyllan då? Många människor reagerar aggressivt av alkohol, de flesta har bråkat med någon i onyktert tillstånd, vissa har hamnat i handgemäng eller regelrätta slagsmål. Ska dessa människor då förstå att detta kan vara tecken på att de skulle kunna drabbas av ett patologiskt rus? Eller krävs det att man har tagit strypgrepp på någon eller hotat att skjuta någon, som Mattias Flink gjorde? Ska man göra någon form av uppsåtsbedömning gällande ruset? De flesta skulle nog anses ha uppsåt till ruset i sig, men inte till följderna av ruset. På sin höjd skulle man nog kunna komma fram till att någon har medveten culpa i förhållande till följderna. På så sätt kan man tycka att även självförvållade tillstånd ska undantas från straffrättsligt ansvar.

Men skulle det vara rimligt att frikänna alla som drabbats av en psykos av tillfällig karaktär på grund av självförvållat rus? Då skulle förmodligen väldigt många skylla på berusning när de begått ett brott, och det skulle bli svårt att få till stånd några fällande domar överhuvudtaget. Och bör inte en person som tidigare blivit mycket aggressiv eller våldsam av alkohol avstå från att dricka det?

Om man tillämpar skuldprincipen¹⁸⁴ på denna fråga skulle man kunna säga att om den tilltalade moraliskt sett kan klandras för att han har blivit otillräknelig borde ruset/tillståndet anses självförvållat. I så fall skulle man få göra en oaktsamhetsbedömning avseende tillståndet, där tidigare reaktioner spelar en stor roll. Om ”familjefadern”¹⁸⁵ skulle ha undvikit att t.ex. dricka alkohol igen efter att ha reagerat på alkohol såsom den tilltalade gjort, ska man alltså anse att tillståndet är självförvållat.

En sak som ytterligare försvårar frågan om självförvållade tillstånd är att många våldsbrott beror på kraftig alkoholberusning som är kopplad till alkoholism, vilket är en ärftlig sjukdom. Hur ska man bedöma sådana situationer?¹⁸⁶

7.1.7 Fängelseförbudets tillämpningsområde

Ett etiskt problem är att en person som var akut psykotisk vid gärningstillfället, och vars uppfattning om sakförhållandena helt saknade förankring i verkligheten ändå är straffrättsligt ansvarig. Om man tar till

¹⁸³ Se fotnot nr 76.

¹⁸⁴ För närmare beskrivning av skuldprincipen se avsnitt 7.5.1.1.

¹⁸⁵ Eller ”bonus pater familias” – en normalt aktsam person man ska jämföra med vid en oaktsamhetsbedömning. (Jareborg s. 51).

¹⁸⁶ Radovic och Anckarsäter m.fl. s. 269.

exempel det fallet som Psykansvarskommittén tog upp, med mannen som trodde att han stred i det finska vinterkriget, är det knappast rimligt att han ska anses straffrättsligt ansvarig. Detta innebär dock inte att det inte finns skäl att tillgripa andra reaktioner som grundas på vårdbehov eller samhällsskydd.¹⁸⁷

Det är emellertid inte bara åt det hållet som regleringen felar. Ett annat problem med fängelseförbudet är att det även täcker fall som inte rimligtvis skulle leda till ansvarsfrihet om vi tillämpade tillräknelighetsläran. Som exempel tar här Psykansvarskommittén en person som begår ett grovt brott under påverkan av en depression med självmordsrisk (vilket utgör en allvarlig psykisk störning), men som inte är förknippad med vanföreställningar. Varken mannens uppfattning om verkligheten eller hans förmåga att kontrollera sitt handlande är så förändrad att det är rimligt att han skulle befrias från straffansvar. Dock utgör regleringen att han åtnjuter samma begränsning i påföljdsvalet som den akut psykotiska mannen som trodde att han befann sig i det finska vinterkriget.¹⁸⁸ En annan sak är väl att hans psykiska tillstånd torde utgöra förmildrande omständigheter vid påföljdsvalet.

7.1.8 Uppsåtsbedömningarna och avsaknaden av samhällsskydd

Ett annat straffrättsligt problem är domstolarnas lättvindiga uppsåtsbedömningar. Domstolarna sitter i en knepig situation där vård- och samhällsskyddsaspekten hamnar i konflikt med den straffrättsliga aspekten. Om domstolen ogillar åtalet på grund av att uppsåtsrekvisitet inte uppfylls, finns det enligt Psykansvarskommittén stor risk att den tilltalade inte får den vård han behöver eftersom han måste ha ett oundgängligt behov av psykiatrisk heldygnsvård för att kunna vårdas med stöd LPT.¹⁸⁹ Om de istället dömer honom för brottet till rättspsykiatrisk vård, får han den vård han behöver, men domstolen har då dömt en oskyldig människa, och brutit mot flera etiska och rättsliga principer. Det behöver dock inte bara vara omtanke om den tilltalade som gör att domstolen dömer honom trots bristande uppsåt. Den enda sättet som samhällsskyddet beaktas är nämligen om den tilltalade döms till rättspsykiatrisk vård med SUP, då en bedömning av återfallsrisken ska göras vid utskrivningsprövningen. Om en person begår ett grovt brott riktat mot någons liv eller hälsa och bedöms som farlig, men inte kan dömas till ansvar på grund av bristande uppsåt, kan han inte

¹⁸⁷ SOU 2002:3 del 2 s.217.

¹⁸⁸ SOU 2002:3 del 2 s.216-217.

¹⁸⁹ "[...] alternativet är att ogilla åtalet på grund av brister i uppsåtsrekvisitet, varpå det, särskilt med de nuvarande bestämmelserna i LPT, finns stor risk att vård eller något annat ingripande från samhället över huvud taget inte kommer till stånd." (SOU 2002:3 s. 236) Det är dock inte bara i SOU 2002:3 jag har sett denna uppfattning, se även not 19).

omhändertas av hänsyn till samhällsskyddet.¹⁹⁰ Ett ytterligare problem med uppsåtsbedömningarna är att de måste vara mycket svåra att göra. En uppsåtsbedömning är som Jareborg skriver ”svårt nog när gärningsmannen är psykiskt normal”, så en bedömning av vad en allvarligt psykiskt störd människa har insett eller velat måste vara otroligt svårt.¹⁹¹

Jag har vissa svårigheter att förstå varför domstolen skulle känna sig tvungen att fingera ett uppsåt för att den tilltalade skulle kunna få vård. Förvisso är det sant att domstolen inte kan överlämna en tilltalade till vård om han inte döms för brottet, men det behöver inte betyda att han inte får vård. Om han lider av en allvarlig psykisk störning torde han ändå få vård, fast genom LPT. Jag har svårt att tro att ingen som är inblandad i fallet skulle anmäla detta till psykvården (troligtvis är det tilltalade redan inskriven för RPU, och vårdas medan rättegången pågår). Alltså skulle domstolens vilja att döma en psykiskt störd gärningsman, trots brister i uppsåtet, grundas antingen i att de inte tror att chefsöverläkaren kommer besluta att den tilltalade vårdas i enlighet med LPT vid ett frikännande, eller att de vill att han ska vårdas med SUP. Det är ju egentligen den enda praktiska skillnaden mellan vård i enlighet med LPT och vård enligt LRV.

Varför är SUP så viktigt då? Om en person vårdas med SUP är det domstolen som beslutar när den intagne är ”tillräckligt frisk”¹⁹² för att släppas ut i samhället. Vårdas han däremot utan SUP är det chefsöverläkaren som bedömer när han är tillräckligt frisk. Av någon anledning verkar alltså domstolen tycka att de är bättre lämpade att bedöma en persons psykiska hälsa än en läkare är. Eller så vill man bara ha en ”second opinion”, att det inte bara ska vara en person som tar beslutet om frigivning, vilket jag kan förstå när det rör sig om farliga våldsbrottslingar, men denna ”andra åsikten” borde snarare komma från en läkare än en domstol.

Eller är problemet att det är en högre tröskel för tvångsvård genom LPT än rättspsykiatrisk vård, och att den intagne, eftersom han måste skrivas ut så fort förutsättningarna inte längre är uppfyllda, skrivs ut tidigare från LPT än han hade gjort om han vårdats enligt LRV? Och oavsett om det är LRV eller LPT måste han fortfarande lida av en allvarlig psykisk störning för att tvångsvårdas. Det kan ju mycket väl vara så att när han vårdas, och alltså tar sina mediciner, så sänks graden av psykisk störning så att han inte är *allvarligt* psykiskt störd, men att han när frigivs slutar han ta medicinerna och blir farlig igen. I så fall ligger ju problemet i att man inte har någon möjlighet att se till att en intagen fortsätter ta sin medicin efter det att han bli utskriven.

¹⁹⁰ SOU 2002:3 s.236.

¹⁹¹ Jareborg s. 259.

¹⁹² I den betydelsen att det inte längre till följd av den psykiska störning som föranlett beslutet om särskild utskrivningsprövning finns risk för att han återfaller i brottslighet som är av allvarligt slag, och att det inte heller annars med hänsyn till hans psykiska tillstånd och personliga förhållanden i övrigt är påkallat att han är intagen på en sjukvårdsinrättning för psykiatrisk vård som är förenad med frihetsberövande och annat tvång. (16 § LRV).

7.1.9 Diskreptansen mellan svensk och utländsk rätt

Slutligen kan även påpekas att då Sveriges regler om ansvarsprövning av psykiskt störda skiljer sig från så gott som alla andra jämförbara länders system, kan det försvåra ett ökat internationellt samarbete på straffrättens område. Sen kan man ju även se det som ett tecken på att vår reglering kanske inte är så bra.¹⁹³

¹⁹³ SOU 2002:3 s.218.

7.2 Psykansvarskommitténs förslag

7.2.1 Lösningar genom förslaget

7.2.1.1 Angående ”förvaringen”

Problemen med de etiska konflikterna i vården som uppkommer när domstolen beslutar om fortsatt vård mot läkarnas bättre vetande vid rättspsykiatrisk vård med SUP, skulle med kommitténs förslag att försvinna då verkställigheten av en samhällsnyttig åtgärd kan ske både i vården och på anstalt (bland annat). Enligt förslaget ska verkställigheten förändras från verkställighet i vårdinrättning till verkställighet på anstalt om det psykiatriska vårdbehovet upphör.¹⁹⁴ Det är svårt att se vem som skulle ta beslut i frågan om förändring av verkställighet, men det verkar som att det är landsting eller annan sjukvårdshuvudman, eller kanske rentav chefsöverläkaren¹⁹⁵ vid den avdelning där den intagne vårdas.¹⁹⁶ Oavsett vem det är så bör orsaken till ”förvaringen” ha försvunnit när det finns andra alternativ till samhällsskydd.

7.2.1.2 Angående fänglesedömdas begränsade vårdmöjligheter

Orsakerna till att intagna i anstalterna inte får den vård de behöver är enligt Psykansvarskommittén brister inom kriminalvården och den rättspsykiatriska vården. Inom kriminalvården måste man bli bättre på att uppmärksamma de intagna som kan behöva vård och se till att de blir läkarundersökta, samt att se till att de som behöver vård får det, antingen på anstalten eller inom den allmänna sjukvården.¹⁹⁷ För att uppnå detta ville kommittén ytterligare betona kriminalvårdens ansvar, genom att införa meningen ” *Hans behov av psykiatrisk vård skall särskilt uppmärksammas*” i 2 kap. 37§ 1st. KvaL.¹⁹⁸ Problemen med den rättspsykiatriska vården skulle man förhoppningsvis lösa genom vissa ekonomiska och organisatoriska förändringar, vilket i stort sett går ut på att staten får mer ansvar och inflytande på vården genom att den finansierar vården genom statsbidrag till sjukvårdshuvudmännen.¹⁹⁹

¹⁹⁴ SOU 2002:3 s.61 och 389 (§ 5).

¹⁹⁵ SOU 2002:3 s.259.

¹⁹⁶ SOU 2002:3 s.61 och 62 (4§ 3st, 7§ 2p och 9§ 2st) samt 13 § LRV.

¹⁹⁷ SOU 2002:3 s.260.

¹⁹⁸ SOU 2002:3 s.260 och 94f.

¹⁹⁹ SOU 2002:3 s.260 och 293ff (kap 12).

Vi kommer inte komma undan att en stor del av de intagna i våra fängelser lider av någon form av psykisk störning, och så kommer det vara oavsett om vi inför tillräknelighet som en förutsättning för straffansvar eller inte. Därför är det jätteviktigt att den psykiatriska vården även är tillgänglig för de som dömts till fängelse. Även om det kostar att satsa på vården, tror jag att vi skulle tjäna på det, inte bara ur en humanistisk synvinkel, utan även genom färre återfallsförbrytare och därmed lägre kostnader i rättssystemet.

Då Psykansvarskommitténs förslag skulle leda till att ännu fler psykiskt störda lagöverträdare skulle dömas till fängelse (eftersom kretsen som särbehandlas blir mindre), är det än mer viktigt att den psykiatriska vården fungerar för de som är intagna. Med gällande regler borde den göra det och jag vet inte hur mycket ett tillägg på ”*Hans behov av psykiatrisk vård skall särskilt uppmärksammas*” hjälper. Det krävs nog mer konkreta bestämmelser som t.ex. att minst en anställd vid varje avdelning på en anstalt ska ha någon form av psykiatrisk utbildning, eller att fängelserna ska få regelbundna besök av psykiatriker eller något liknande, och framför allt mer resurser till kriminalvården.

För att intagna överhuvudtaget ska kunna få psykiatrisk vård under verkställigheten av ett fängelsestraff, krävs det att man upptäcker deras vårdbehov. Ett sätt som detta kan upptäckas på är genom en s.k. § 7-undersökning (eller en *liten sinnesundersökning*). Om domstolen idag har anledning att misstänka att den tilltalade lider av en psykisk störning kan den nämligen förordna om en § 7-undersökning, vilken ofta syftar till att utreda om det kan uteslutas att den tilltalade lider av en allvarlig psykisk störning, eller om det finns skäl för rätten att besluta om en rättspsykiatrisk undersökning. Den kan dessutom användas som underlag för domstolens val av påföljd.²⁰⁰ Domstolen består dock av jurister och (frånsett enstaka nämndemän) inte läkare, så det är inte obefogat att ifrågasätta om inte en hel del psykiskt störda lagöverträdare så att säga ”slinker igenom” utan att det genomförs någon sinnesundersökning. Dessutom kan de som lider av en psykisk störning som inte når upp till gränsen för allvarlig psykisk störning, också behöva vård.

Annars är det de anställda vid kriminalvården som måste upptäcka den psykiska störningen. Uppenbarligen fungerar detta inte i praktiken så en intressant fråga som Nationell psykiatrisamordning ställt är om det därför inte vore påkallat med obligatoriska sinnesundersökningar vid vissa allvarliga brott mot person.²⁰¹ Även om en sinnesundersökning i viss mån innebär en integritetskränkning, så tror jag det skulle innebära stora fördelar för många. Den intagne skulle få den vård som han behöver, vilket även skulle vara positivt för de andra intagna, de anställda och samhället.

²⁰⁰ SOU 2006:91 s. 146.

²⁰¹ DS 2007:5 s. 87; SOU 2006:91 s. 126f.

7.2.1.3 Angående att rättspsykiatrisk vård kan anses vara ett oproportionellt straff i förhållande till brott

Detta problem löser Psykansvarskommittén genom att vården inte här är en särskild påföljd utan en del av verkställigheten. Man skiljer på de straffrättsliga aspekterna och vårdaspekterna genom att straffmätningen utgår från gärningen och dess straffvärde – inte personen (förutom ev. förmildrande omständigheter). Den tilltalades psykiska tillstånd får istället betydelse för hur straffet ska verkställas. Om den tilltalade behöver vård vid tiden för domen inleds verkställandet av fängelsestraffet på en vårdinstitution. Skulle den tilltalade tillfriskna innan strafftiden gått ut överförs han till fängelset. Är han fortfarande i behov av vård när tiden för straffet gått ut, kan han istället vårdas i enlighet med HSL eller LPT.²⁰²

Anledningen till att detta blir rimligt är att man först gjort en tillräknelighetsbedömning. De personer som döms är alltså de som kan klandras för det brott de begått. Hade detta gällt även otillräkneliga lagöverträdare (dvs. alla som lider av en allvarlig psykisk störning) hade det varit fullständigt befängt!

Jag kan förstå att det för en dömd person som vid frigivningen istället blir tvångsvårdad i enlighet med LPT inte kommer att kännas som någon skillnad. Straffet skulle därför kännas oproportionerligt långt, men alternativet skulle vara att släppa honom vind för våg och vänta på att han åker in akut så att han kan tvångsvårdas med hjälp av LPT.

7.2.1.4 Angående olämpliga påföljder för begåvningshandikappade

Psykansvarskommitténs lösning på detta problem innebär att det införs en ny sorts verkställighet av fängelse för vissa funktionshindrade, som heter *slutet boende*. De grupper av funktionshindrade som ska kunna verkställa sitt fängelsestraff i slutet boende är: personer med utvecklingsstörning, autism eller autismsliknande tillstånd, samt personer som drabbats av begåvningshandikapp i vuxen ålder. Förutom att den tilltalade hör till någon av dessa grupper ska han ha ett särskilt behov av stöd och service. Det slutna boendet ska utformas som ett särskilt gruppboende för dömda, med få intagna och personal med särskilda kunskaper om funktionshindrade.²⁰³

Att begåvningshandikappade döms till fängelse anser jag är helt förkastligt. Klart är att även begåvningshandikappade kan begå brott, men det är lika klart att en fängelsedom inte kan föra något gott med sig. Det vore mycket bättre om man gjorde som i Psykansvarskommitténs förslag och dömd

²⁰² SOU 2002:3 s. 259.

²⁰³ SOU 2002:3 s.262f.

begåvningshandikappade till vård i slutet boende, där det finns utbildad personal som förstår deras behov och kan anpassa vården efter dem.

Det som jag dock är lite tveksam till är hur kriminalvården bättre ska kunna uppmärksamma de med speciella funktionshinder, bara genom en liten bestämmelse som säger att de ska det.²⁰⁴ Precis som min invändning mot kriminalvårdens ansvar i vårdfrågan, så tror jag att det krävs mer praktiska bestämmelser här.

7.2.1.5 Angående att fängelseförbudet diskvalificerar lämpliga påföljder

Detta problem löses onekligen när man inför tillräknelighetsrekvisitet och tar bort fängelseförbudet. Då man redan sällar bort de som inte bör klandras för sitt brott genom tillräknelighetsbedömningen, finns det ingen anledning till några inskränkningar i påföljdsvalet, utan den lämpligaste påföljden kan väljas.

7.2.1.6 Angående kortvariga psykostilstånd

Med psykansvarskommitténs förslag är rättsläget inte längre oklart. Var den tilltalade otillräknelig vid tiden för brottet kan han inte dömas till ansvar, förutsatt att han inte själv vållat sitt otillräkneliga tillstånd. Skulle domstolen finna att han kan dömas till ansvar, så finns det inga inskränkningar i påföljdsvalet, utan domstolen kan göra en straffmätning och påföljdsbestämning enligt konstens alla regler.

Oklarheterna kan väl här snarast gälla vad som räknas som självförvållat rus. Sen är ju frågan hur betungande det bör vara att ruset var självförvållat.²⁰⁵

7.2.1.7 Angående uppsåtsbedömningen

Problemen med uppsåtsprövningarna beror enligt Psykansvarskommittén ofta på intressekonflikter mellan straffrättsliga aspekter (att åtalet ska ogillas om det föreligger brister i uppsåt) och vårdaspekter (att det krävs fällande dom för överlämning till rättspsykiatrisk vård) eller skyddsaspekter (att det

²⁰⁴ 2 kap. 10 § Kval: Är en intagen funktionshindrad på så sätt som sägs i 1 § 1 eller 2 lagen (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade, skall han ges stöd och service i anledning av sitt funktionshinder.

²⁰⁵ Se avsnitt 7.1.6 och 7.2.2.1.

enda sättet som samhällsskyddet kan beaktas på är en dom på rättspsykiatrisk vård med SUP).²⁰⁶

Om tillräknelighetsrekvisitet blir ett led i prövningen av skuldfrågan kommer det enligt Psykansvarskommittén innebära att det blir tydligare vilken eller vilka aspekter som är styrande. Då tillräknelighetsprövningen i regel skulle göras före uppsåtsprövningen slipper domstolen göra den svåra prövningen av en otillräknelig gärningsmans uppsåt, och om det inte ska behövas en fällande dom för att behoven av vård och samhällsskydd ska tillgodoses, bör inte domstolen känna sig tvungen att ”fuska” med tillräknelighetsprövningen på så sätt som den gör med uppsåtsprövningen idag.²⁰⁷

Detta är alltså om systemet med tillräknelighet kompletteras såsom Psykansvarskommittén föreslår med möjligheter till åtgärder grundade på behovet av vård och samhällsskydd.²⁰⁸

Fast stämmer detta? På vilket sätt tillgodoses vårdaspekten på ett bättre sätt om den tilltalade är otillräknelig? Finns det inget behov av samhällsskydd är det väl ingen skillnad från dagens reglering? Problemen med uppsåtsbedömningen på grund av konflikt mellan straffrättsliga och vårdaspekter har väl inte ändrats nämnvärt, eventuellt har de bara flyttats till tillräknelighetsbedömningen. Möjligheten för en otillräknelig, ofarlig, gärningsman har nämligen inte förändrats vad jag kan se. Där är det fortfarande vård i enlighet med HSL eller LPT som gäller.

7.2.1.8 Angående fängelseförbudets tillämpningsområde

Även problemen med fängelseförbudets tillämpningsområde är enligt Psykansvarskommittén ett resultat av konflikter mellan vårdaspekten och den straffrättsliga aspekten. På grund av vårdaspekten och humanitära skäl träffar fängelseförbudet en vidare krets än vad som är rimligt att undanta från straffrättsligt ansvar enligt skuldprincipen. Även dessa problem skulle alltså lösas med ett tillräknelighetsrekvisit i kombination med möjligheten till vård under verkställigheten.²⁰⁹

Genom att man tar bort fängelseförbudet och rättspsykiatrisk vård som särskild påföljd, och istället inför tillräknelighetsrekvisitet samt förbättringar inom psykvården på anstalterna så att vård kan ges oavsett påföljd, har man särat på dessa båda intressen, så att både skuldprincipen och behovet av vård kan tillgodoses.

²⁰⁶ SOU 2002:3 s.236.

²⁰⁷ SOU 2002:3 s.236f.

²⁰⁸ SOU 2002:3 s.237.

²⁰⁹ SOU 2002:3 s.237.

7.2.1.9 Angående kompatibilitet med andra länders rättssystem

Ett tillräknelighetsrekvisit skulle slutligen göra den svenska regleringen mer kompatibel med andra länders rättssystem. Det faktum att den svenska regleringen inte, som i stort sett alla andra länder, har ett krav på tillräknelighet, leder till olika praktiska problem i samband med t.ex. överförande av verkställighet. En ändring i detta hänseende skulle alltså enligt kommittén främja ett samarbete i rättsliga frågor i en mer och mer internationaliserad värld.²¹⁰

7.2.2 Kritik mot förslaget

7.2.2.1 Osäkerhet rörande rusbestämmelsen i BrB 1:2a§

En sak som är något oklar med förslaget rörande självförvållat rus, är om denna även gäller vid tillfällen då någon blivit otillräknelig till följd av att han *inte* har tagit sin medicin. Vad gäller mediciner nämner kommittén bara situationer där gärningsmannen frivilligt tar mediciner i strid med läkares ordination. Här gäller ju frågan det motsatta, vad händer om gärningsmannen t.ex. drabbas av en tillfällig sinnesförvirring på grund av att han inte tagit sin medicin?

Här finns två olika typer av fall som jag kan tänka mig kan ske. Dels har vi en situation där en annars psykiskt frisk person med t.ex. diabetes, drabbas av en tillfällig sinnesförvirring på grund av blodsockersänkning, då han slarvat med sin medicinering. Dels finns det fall då t.ex. en psykotiskt sjuk person, som blir bra under tiden han tar sin medicin, slutar ta medicinen på grund av biverkningarna och att han ”ju mår bra nu”, och därför drabbas av en psykos.

Om man bara läser undantagsbestämmelsen²¹¹, torde ett underlåtande att ta sin medicin upphäva ansvarsfriheten under samma förutsättningar som gäller självförvållade rus eller frivilligt intagande av medicin som kan vålla personlighetsfrämmande gärningar, dvs. att han i alla fall varit oaktsam i förhållande till uppkomsten av den psykiska oförmågan.²¹²

²¹⁰ SOU 2002:3 s. 238.

²¹¹ Där det står att vad sagts om bristande ansvarsförmåga inte skall gälla om gärningsmannen i anslutning till gärningen själv vållat sin bristande förmåga genom rus eller på något annat liknande sätt.

²¹² SOU 2002:3 s. 369.

Frågan är dock vad som kan anses oaktsamt i dessa fall? Jag antar att man här får göra en vanlig oaktsamhetsbedömning, och att svaret skiljer sig beroende på hur stor risken är för den psykiska oförmågan vid underlåtenhet att ta medicinen. Med andra ord utgår jag från att den psykotiska mannen som slutade ta sin medicin, nästan undantagslöst kommer att anses ha vållat sin psykos själv, medan den diabetessjuka mannen inte i lika stor utsträckning kommer anses vållande.²¹³

Fast å andra sidan, när psykotiska personer begår grova brott som kan kopplas till deras sjukdom, så har de ofta gradvis minskat och slutligen helt avbrutet intaget av läkemedel som en del av en sjukdomsbild präglad av bristande sjukdomsinsikt. Det är alltså deras sjukdom som ger upphov till att de slutar ta medicinen. Kan man då verkligen klandra dem för att de slutat medicinera och därmed drabbats av en psykos?²¹⁴

Man måste även fråga sig hur pass mycket man kan läsa in i bestämmelsen vid rättstillämpningen. Om domstolen skulle läsa förarbetena till bestämmelsen skulle den se att man med ”rus” menar berusning *orsakad* av alkohol, narkotika eller mediciner – inte orsakad av *avsaknaden* av mediciner. Och att man med ”något annat liknande sätt” exempelvis menar situationer då någon *tar mediciner* (som vållar personlighetsfrämmande gärningar) i strid med läkares ordination – inte att personen *underlåter att ta mediciner* enligt läkares ordination.²¹⁵

Dessa osäkerheter rörande tillämpningen av bestämmelsen är onödiga och hade lätt kunnat förhindras i författningskommentarerna till förslaget.

7.2.2.2 Formuleringen av tillräknelighetsrekvisitet

Om man ser på formuleringen av tillräknelighetsrekvisitet ser det ut som att Psykansvarskommittén använt sig av det blandade medicinskt-psykologiska systemet för avgränsning av otillräknelighetsgrunderna.²¹⁶ På deras förklaringar låter det dock som att det är ett psykologiskt system man är ute efter.²¹⁷ I så fall borde man antingen ta bort de medicinska rekvisiten, eller lägga till ett allmängiltigt medicinskt rekvisit som i t.ex. Danmark, så att systemet blir mer flexibelt.²¹⁸

Förvisso har man angivit ett antal grundtillstånd som kan leda till otillräknelighet, så man kanske inte känner samma behov av ett

²¹³ Med reservationen att mina medicinska kunskaper kan lämna övrigt att önska...

²¹⁴ Radovic och Anckarsäter m.fl. s. 269.

²¹⁵ SOU 2002:3 s. 369f.

²¹⁶ Se kapitel 6 (om utländsk rätt).

²¹⁷ Se t.ex. s.249 i förslaget: ”Det avgörande bör istället vara att gärningsmannens bristande förmåga att förstå gärningens innebörd eller att rätta sitt handlande efter denna förståelse varit av sådan art och grad att det inte är rimligt att ålägga ett straffrättsligt ansvar.”

²¹⁸ 16 § 1 men. Straffeloven: ”Personer, der på gerningstiden var utilregnelige på grund af sindssygdom eller *tillstande, der må ligestilles hermed*, straffes ikke. [min kursivering]

allmängiltigt medicinskt rekvisit. Det kan vara så att mina åsikter i denna fråga är färgade av hur jag tycker att ett tillräknelighetsrekvisit bör vara utformat. Jag anser nämligen att det psykologiska systemet för avgränsning av otillräknelighetsgrunderna är det som är rimligast. Om tillräknelighetsrekvisitet skulle vara motiverat av skuldprincipen, borde det inte spela någon roll *varför* någon har en bristande förmåga till att rätta sig efter lagen, bara att de de facto har denna bristande förmåga.

7.2.2.3 Ett tredje effektrekvisit samt förmågan att skilja mellan rätt och fel

Man kan också tycka att det förutom Psykansvarskommitténs två effektrekvisit, borde införas ett tredje i tillräknelighetsbestämmelsen, som innebär att den tilltalade för att vara otillräknelig ska ha saknat förmågan att inse att handlingen var fel (i moralisk mening).

Med Psykansvarskommitténs förslag kan personer anses otillräkneliga trots att de har kontroll över sitt handlande, och inser att deras gärning är moraliskt fel. Det låter konstigt, men kan belysas med dessa exempel. Första exemplet är en man som dödat brevbäraren i tron om att brevbäraren var en demon som kommit för att döda alla grannarna. Andra exemplet är en man som dödat en person i tron om att Elvis i så fall skulle dyka upp och ge honom tiotusen kronor så att han skulle kunna åka på semester. Ingen av gärningsmännen saknar här kontroll över sitt handlande, men båda saknar förmågan att förstå innebörden av sin gärning, då de lider av grava vanföreställningar. Ändå känner man instinktivt att den förste gärningsmannen inte borde straffas för sitt brott, men den andre gärningsmannen borde det. Hade den förste mannens vanföreställningar stämt, hade nämligen hans gärning inte varit moraliskt fel, han ville ju bara rädda sina grannar, men den andre mannens gärning hade varit moraliskt fel även om vanföreställningen hade varit verklighet, han ville ju bara ha pengar.²¹⁹

Båda gärningsmännen skulle dock såsom Psykansvarskommitténs förslag är utformat, vara otillräkneliga. Detta ter sig orimligt för mig, då tillräknelighetsläran bygger på tanken att den som inte är moraliskt ansvarig för sin gärning, inte heller ska vara straffrättsligt ansvarig för den. De fall då det är orimligt att utkräva straffrättsligt ansvar är de där gärningsmannen saknar förmåga att förstå handlingens natur och därigenom saknar förmågan att uppfatta handlingen som fel.²²⁰

På Psykansvarskommitténs exempel på personer som är otillräkneliga, verkar det som att även de menar att gärningsmannen inte ska ha förstått att gärningen var moraliskt fel, särskilt som man lutar sig mot skuldprincipen,

²¹⁹ Radovic och Anckarsäter m.fl. s. 164f.

²²⁰ Radovic och Anckarsäter m.fl. s. 166.

och själva framhåller att straffrättsliga bestämmelser i stort sett kan ses som formaliserade moralregler, och att straffansvar därmed alltid torde förutsätta moraliskt ansvar.²²¹

Med andra ord verkar det som om kommittén är ute efter ett tillräknelighetsrekvisit där den förste gärningsmannen är otillräknelig, medan den andre mannen är tillräknelig. Vill man inte att alla handlingar där gärningsmannen har vanföreställningar som påverkar hans förståelse av gärningens innebörd ska innebära otillräknelighet, bör man dock specificera realitetsvärderingsrekvisitet, så att det innefattar kriteriet att kunna skilja mellan rätt och fel.

En annan fråga är om personer som saknar förmågan att se sitt handlande som fel, trots att de förstår gärningens deskriptiva innebörd, ska anses otillräkneliga.

Här får man också tänka på vilken funktion tillräknelighetsidén fyller i straffrätten, alltså varför man vill utesluta otillräkneliga personer från straffrättsligt ansvar. Det man vill åt med tillräknelighetsidén är att dra en intuitivt rimlig gräns mellan de som kan anses straffrättsligt ansvariga och de som på grund av psykisk störning inte kan det. Det handlar då inte om vårdbehov eller pragmatiska överväganden om påföljdens avskräckande effekt, utan tanken bygger på en grundläggande moralisk intuition om att vissa personer inte kan hållas ansvariga för sitt handlande och att det därför vore orätt att straffa dem. Denna intuition verkar vara tanken att det finns omständigheter under vilka vi inte kan förvänta oss att en person kan följa lagen. Ibland saknar personer förutsättningarna som krävs för att kunna anpassa sitt handlande i enlighet med lagen, och då är det orimligt att straffa dem för dessa gärningar.²²²

Psykansvarskommitténs kriterier stämmer överrens med detta synsätt på tillräknelighetsregleringen, men kommitténs förslag är inte uttömmande, då man kan uppfylla dessa två kriterier utan att ha förutsättningarna för att anpassa sitt handlande.²²³

Som exempel kan man säga att en man misshandlar en annan man grovt. Han lider inte av något tvångssyndrom eller vanföreställningar, utan förstår handlingens deskriptiva innebörd, och att den kan leda till att den andre mannen skadas eller till och med dör. Han är alltså enligt Psykansvarskommitténs kriterier tillräknelig, men han saknar förmågan att se något fel eller problematiskt i att handlingen kommer orsaka någon annan lidande.²²⁴

Det känns konstigt att tänka på, och man kan ju tycka att de flesta brottslingar skulle vara otillräkneliga då, eftersom de inte verkar tycka att

²²¹ SOU 2002:3s.231.

²²² Radovic och Anckarsäter m.fl. s. 172.

²²³ Radovic och Anckarsäter m.fl. s. 173.

²²⁴ Radovic och Anckarsäter m.fl. s. 173.

den brottsliga gärningen är fel, på så sätt att de inte avstår från att göra den. Men här handlar det om en oförmåga att överhuvudtaget se någon annans lidande som något dåligt, oavsett vem den andre personen är och om man själv skulle gynnas av den andre personens lidande. Gärningsmannen är så att säga känslomässigt handikappad. De flesta människor skulle, även om det inte fanns någon risk för att åka fast för sitt brott, undvika att skada någon annan för att gynna sig själv. Detta på grund av att vi värderar någon annans lidande som något negativt. Om en person på grund av en empatistörning saknar förmågan att se någon annans lidande som något negativt, saknar han även (i fall där han inte anser sig kunna åka fast), någon anledning till att inte utföra den brottsliga gärningen, och saknar därmed förmågan att anpassa sitt handlande efter lagen, och kan därför inte rimligen förväntas anpassa sitt beteende.

Alltså borde man till Psykansvarskommitténs två kriterier lägga till ett tredje som innebär att en person inte är tillräknelig om han, på grund av psykisk störning eller liknande, saknar förmågan att se sin handling som fel på så sätt att han saknar förmåga att praktiskt bry sig om att den inte utförs.²²⁵

De som skulle kunna passa in på det föreslagna tredje kriteriet är alltså de personer som lider av empatistörningar såsom psykopater, men kanske även personer som lider av autism och Aspergers syndrom (vilket innebär en nedsatt förmåga till intuitiv förståelse för andra), liksom pedofiler som tror att deras gärningar är något positivt för barnen.²²⁶

Det finns studier som visar att personer som identifierats som psykopater reagerar med mindre stressreaktioner på obehagliga ord som ”mord” eller ”lik”, jämfört med andra, liksom på obehagliga bilder och skrämmande scenarios. I studier som utförts med psykopater som sitter i fängelse skiljde dessa inte mellan typiska moraliska brott (som att skada andra), och brott mot typiskt konventionella regler (som brott mot etikettsregler). Deltagarna i studien skulle bedöma i vilken grad olika handlingar är tillåtna, hur allvarliga de är, och huruvida man bedömer att handlingens felaktighet beror på att någon auktoritet säger att man inte får utföra den eller om den är fel oavsett detta. Personerna i kontrollgruppen (de som inte var psykopater), skiljde mellan moraliska och konventionella brott i alla dessa hänseenden, och ansåg att de brott som var typiskt moraliska var mer otillåtna, mer allvarliga och mindre auktoritetsberoende än de typsikt konventionella brotten. Psykopaterna däremot gjorde ingen skillnad mellan de två typerna av regelbrott.²²⁷

Studierna tyder alltså på att psykopater har en nedsatt förmåga att reagera på andras lidande och att se det som något negativt, och att psykopater som begår våldsbrott därmed skulle kunna sakna förmåga att se sina handlingar som fel, och alltså vara otillräkneliga i enlighet med det tredje tillräknelighetskriteriet. Det är dock osäkert om den nedsatta förmågan att

²²⁵ Radovic och Anckarsäter m.fl. s. 175.

²²⁶ Radovic och Anckarsäter m.fl. s. 175.

²²⁷ Radovic och Anckarsäter m.fl. s. 135 och 176.

reagera på andra personers lidande är tillräckligt stor för att motivera att psykopater bedöms som otillräkneliga. Den nedsatta förmågan skiljer sig naturligtvis också mellan olika personer.²²⁸

Men även om det är rimligt att också den som saknar förmåga att följa lagen på grund av en oförmåga att se sitt handlande som fel, borde räknas som otillräknelig, kan man tycka att det är orimligt att psykopater och pedofiler ska kunna gå utan påföljd då de bedöms som otillräkneliga. Så kommer dock inte vara fallet. Om det finns förutsättningar för tvångsvård, kan de – precis som andra otillräkneliga lagöverträdare – tvångsvårdas, och om det inte finns förutsättningar för tvångsvård kan de istället vara föremål för samhällsskyddsåtgärder.²²⁹

Om tillräknelighetsrekvisitet ska införas för att man inte ska straffa de som moraliskt inte kan klandras för att de inte hade förmågan att följa lagen, borde man utforma tillräknelighetsrekvisitet så att det även innefattar de som inte kan skilja mellan rätt och fel. Det jag sammanfattningsvis menar är att tillräknelighetsrekvisitet ska utformas så att den som inte har förmågan att följa lagen ska inte hållas straffrättsligt ansvarig, medan den som har förmågan att följa lagen ska vara det.

7.2.2.4 Samhällsskyddsåtgärderna

Den stora tveksamheten jag har med psykansvarskommitténs förslag är samhällsskyddsåtgärderna. Även om det krävs att ett brott ska ha begåtts tar ju inte samhällsskyddsåtgärden sikte på det begångna brottet, utan snarare det brott som eventuellt kommer att begås. Det känns vådligt ur rättssäkerhetssynpunkt att man ska kunna låsa in någon i förebyggande syfte. Hur ska man kunna försvara sig gällande ett brott man inte ännu har begått? Dessutom är dessa åtgärder tidsbestämda, vilket måste vara oerhört psykiskt påfrestande för den det gäller.

Då samhällsskyddsåtgärderna för tillräkneliga gärningsmän bara ska gälla synnerligen allvarliga brott, torde dessutom ett långt fängelsestraff kunna dömas ut, vilket till viss del borde kunna gälla som samhällsskydd. Flera remissinstanser såväl som professor Suzanne Wennberg anser därför att samhällsskyddsåtgärder endast borde få finnas för otillräkneliga lagöverträdare, då samhällsskyddet inte kan beaktas på något annat sätt gällande dem.²³⁰

Psykansvarskommittén själv säger att när det gäller lagöverträdare som inte är psykiskt sjuka så är det svårt att finna situationer då behovet av samhällsskydd inte lika väl kan tillgodoses genom den gällande återfallsregleringen samt möjligheten till livstidsstraff, och att det därför inte

²²⁸ Radovic och Anckarsäter m.fl. s. 177.

²²⁹ Radovic och Anckarsäter m.fl. s. 178.

²³⁰ Wennbergs I: SvJT s. 586.

finns något behov att införa samhällsskyddsåtgärder för lagöverträdare utan psykisk störning. Dessutom, säger de, kan tidsbestämda frihetsberövanden i preventiva syften utan samband med psykisk störning vara i konflikt med artikel 5:1 i EKMR²³¹ ²³².

Då samma påföljdsval ska gälla oavsett om den tilltalade är psykiskt störd eller frisk (det är ju verkställigheten som skiljer sig åt mellan de med och de utan vårdbehov), kan man fråga sig hur detta skulle skilja sig från tillräknelighetsfallen. Dessutom ska upphävningen av samhällsskyddsåtgärderna inte direkt ha något med den psykiska störningen att göra, utan det är återfallsrisken som styr, så då borde samhällsskyddsåtgärderna likväl kunna strida mot artikel 5:1 EKMR.

Viktigt att komma ihåg är dock att samhällsskyddsåtgärder ska användas enbart när ett väsentligt intresse av samhällsskydd inte kan tillgodoses genom straff eller andra åtgärder. I många av tillräknelighetsfallen bör sannolikt samhällsskyddsaspekten kunna tillgodoses genom det straff som döms ut, särskilt då samhällsskyddsåtgärder endast får dömas ut vid synnerligen allvarliga brott, så påföljden som döms ut kommer förmodligen vara ett tämligen långt frihetsberövande. I dessa fall torde därmed inte samhällsskyddsåtgärder dömas ut. Borde man inte lita på rättstillämpningen i denna fråga?

Även om samhällsskyddsåtgärderna kan vara diskutabla ur en rättssäkerhetssynpunkt, så finns det en anledning till att de finns där. Jag tycker att det verkar som att Psykansvarskommittén verkligen har försökt att göra samhällsskyddsåtgärderna till en sista utväg och inte något som ska användas slentrianmässigt. Jag kan inte se ett annat sätt som vi bättre kan tillgodose behovet av samhällsskydd, och om bestämmelserna inte missbrukas i rättstillämpningen torde det inte vara så många som kommer dömas till samhällsskyddsåtgärder.

Att samhällsskyddsåtgärderna är tidsbestämda är väl befogat om man tänker pragmatiskt. De är ju en sorts förvaring av farliga människor, och i så fall borde dessa människor "förvaras" så länge de är farliga. Sen måste man dock tänka humanistiskt också, är det rimligt att vi låser in någon hela den personens liv? Det är oerhört viktigt att den enskildes rättssäkerhet tas till vara ordentligt i dessa fall. Omprövningar av samhällsskyddsbeslutet måste ske kontinuerligt och den omhändertagne måste ha rätt till en "second opinion".

²³¹ Art 5.1 EKMR: Var och en har rätt till frihet och personlig säkerhet. Ingen får berövas friheten utom i följande fall och i den ordning som lagen föreskriver:

c) när någon är lagligen arresterad eller på annat sätt berövad friheten för att ställas inför behörig rättslig myndighet såsom skäligen misstänkt för att ha begått ett brott, eller när det skäligen anses nödvändigt att hindra honom från att begå ett brott

e) när någon är lagligen berövad friheten [...] därför att han är psykiskt sjuk [...]

²³² SOU 2002:3 s. 278. Här kan man även fråga sig om inte även den danska "förvaringen" i så fall strider mot EKMR.

Dessutom måste man fråga sig hur pass tillförlitliga dessa riskbedömningar är. Hur ska man kunna låsa in någon på obestämd tid för att man tror att den personen kan komma att begå ett allvarligt brott igen? Om man ska låsa in någon och kasta nyckeln bör man vara rätt så säker på sin sak. Å andra sidan är det väl det som domstolarna gör i dag, när de inte låter läkarna skriva ut patienter som överlämnats till rättspsykiatrisk vård med SUP?

Enligt Wennberg skulle samhällsskyddsåtgärderna innebära att läkarna får fortsätta att leva med den etiska konflikten av att färdigvårdade patienter kvarhålls i tvångsvård.²³³ Detta förstår jag dock inte, då samhällsskyddsåtgärderna ska anpassas till individen och vara föränderliga, precis som vanliga påföljder såsom fängelse. Verkställigheten ska anpassas till den dömdes förutsättningar och behov, och alltså ändras allteftersom den dömdes behov ändras.

Man kan som Susanne Wennberg tycka att det är paradoxalt att domstolen som säger att en person inte kan fällas till ansvar för ett brott som han begått, sen i nästa andetag dömer honom till samhällsskyddsåtgärder för brott han kanske kommer begå. Men samtidigt måste staten skydda sina medborgare från farliga brottslingar. En eventuell lösning förespråkad av Wennberg skulle vara att en förvaltningsdomstol istället tog beslutet om samhällsskyddsåtgärd.²³⁴ Men för den tilltalade skulle det nog kännas likadant ändå, skillnaden mellan allmän domstol och förvaltningsdomstol är säkerligen marginell i den tilltalades ögon. Dessutom finns det stor risk att frågans behandling tar längre tid om en helt ny domstol ska sätta sig in i målet (och ha en tid de kan ta upp målet på). Därför kan effekten av denna lösning ifrågasättas.

Om prövningen av överlämnande till samhällsskyddsåtgärd och därigenom förmodligen även gärningsfrågan, (dvs. att den tilltalade begått en straffbelagd gärning riktad mot någons liv eller hälsa) skulle göras av en förvaltningsdomstol, finns även risken att man i gärningsfrågan inte kommer att ha samma beviskrav. I brottmål är beviskravet utom rimligt tvivel, medan man i förvaltningsrättsliga mål brukar utgå från den civilrättsliga modellen där det normalt endast krävs att en hypotes bedöms som mer sannolik än sin negation för en fällande dom.²³⁵ Då samhällsskyddsåtgärder är tidsobegränsade och en otillräknelig gärningsman därmed kan "vårdas" i princip hela sitt liv, är det oerhört viktigt att även han får samma beviskrav som psykiskt friska gärningsmän. Så är även fallet enligt Psykansvarskommitténs förslag. Att den tilltalade begått den straffbelagda gärningen ska alltså stå utom rimligt tvivel. Vad gäller beviskravet för riskrekvisitet, är detta enligt kommittén ytterst en fråga för rättstillämpningen, men de anser att det vore rimligare om det då räcker med att åklagaren genom utredningen gör övervägande sannolikt att så är fallet.²³⁶

²³³ Wennberg I: SvJT s. 585.

²³⁴ Wennberg I: SvJT s. 585.

²³⁵ Radovic och Anckarsäter m.fl. s. 261 samt SOU 2002:3 s. 228f.

²³⁶ SOU 2002:3 s. 376.

7.3 Vad hände efter det att Psykansvarskommittén hade lämnat in sitt förslag?

Psykansvarskommittén lämnade in sitt förslag i december 2001, alltså för nio år sedan. Sedan dess har frågan behandlats och utretts ett flertal gånger.

När Psykansvarskommittén lämnat in SOU 2002:3 så remissbehandlades förslaget, och av remissvaren framgick att det fanns en bred enighet om behovet av en reform och att förslaget om införandet av tillräknelighetsläran bemöttes positivt. Dock var det flera remissinstanser som var tveksamma till införandet av samhällsskyddsåtgärder. Vidare uttryckte flera remissinstanser oro för att antalet återfall i sjukdom skulle öka med de kortade vårdtiderna för dem som begått mindre allvarliga brott, och förutsåg ett ökat behov av samverkan mellan psykiatri, frivård och kommunal verksamhet. En stor enighet mellan remissinstanserna förelåg rörande att kommitténs beräkningar av de ekonomiska konsekvenserna av förslagen inte var tillräckligt utförliga för att kunna läggas till grund för en bedömning.²³⁷

På grund av detta genomfördes en utförligare utredning och bedömning av de ekonomiska konsekvenserna av kommitténs förslag, vilken utmynnade i att reformen skulle kunna genomföras med oförändrad resursåtgång sett från ett övergripande perspektiv.²³⁸ I utredningen bedömde man att de genomsnittligt minskade vårdtiderna inom rättspsykiatrin skulle kunna finansiera dels de ökade kostnaderna inom kriminalvården för de personer som skulle avtjäna reststraffet där, dels kostnaden för det slutna boendet och dels de ökade kostnaderna för eftervård av dem som skrivs ut från rättspsykiatrisk vård för att strafftiden är slut.²³⁹

Inom Regeringskansliet har frågan om hur finansieringen i praktiken ska gå till beretts. Den beredningen visade att Psykansvarskommitténs föreslagna modell för statlig finansiering av den rättspsykiatriska vården, skulle vara för kostnadsdrivande för att kunna genomföras.²⁴⁰ Istället ville man att kostnadsansvaret ska ligga kvar på landstingen. De minskningar i kostnader som skulle uppstå för landstingen genom de kortare vårdtiderna, skulle istället tillgodoföras kriminalvården och kommunerna genom att de generella statsbidragen till landstingen skulle minskas i motsvarande mån, och dessa frigjorda medel skulle tillföras kriminalvården och kommunerna. En förutsättning för att en sådan omfördelning skulle kunna ske, är dock att avtal kan träffas mellan å ena sidan staten och å andra sidan Landstings- och Kommunförbundet, vilket, även om reformen på sikt bedöms kunna gå jämt upp, skulle kräva att staten tillskjuter mellan 50 och 200 miljoner kronor

²³⁷ Ds 2007:5s.80f.

²³⁸ PM 031, Bedömning av de ekonomiska konsekvenserna av Psykansvarskommitténs förslag (SOU 2002:3).

²³⁹ Ds 2007:5s.81.

²⁴⁰ För en, om än begränsad, beskrivning av finansieringsmodellen se fotnot 90.

ärligen. Riksdagen har sedan tillkännagivit för regeringen att det skyndsamt bör utredas hur hela eller delar av det finansiella ansvaret för den rättspsykiatriska vården ska kunna övergå till staten.²⁴¹ Detta utreds för närvarande av Psykiatrilagsutredningen, vilken jag nämner mer om nedan.

Åren 2003-2006 arbetade den Nationella psykiatrisamordningen med att se över frågor som rör arbetsformer, samverkan, samordning, resurser, personal och kompetens inom vård, social omsorg och rehabilitering av psykiskt sjuka och psykiskt funktionshindrade. Enligt direktiven skulle de fortlöpande informera regeringen om resultatet av arbetet och ge förslag till författningsändringar och förtydliganden av gällande regelverk. De fick även i uppdrag att tillsammans med kommuner, landsting och berörda statliga myndigheter, formulera strategier för kvalitetsutveckling för att samordna och stärka utvecklingsarbetet.²⁴²

Under arbetets gång har Psykiatrisamordningen lämnat flera förslag som berör den rättspsykiatriska vården, exempelvis i delbetänkandet SOU 2006:91, där de bl.a. stöder huvuddragen i Psykansvarskommitténs förslag, samt påpekar att det är angeläget att regeringen tar ställning till hur det straffrättsliga systemet för psykiskt störda lagöverträdare ska utformas.²⁴³

I juli 2005 beslutade Justitiedepartementet att ge en utredare i uppdrag att göra en översyn av ingripanden mot psykiskt störda lagöverträdare i vissa fall. Utredarens uppdrag var att lämna förslag till en ändrad reglering av ingripanden mot psykiskt störda lagöverträdare dels när gärningsmannen led av en allvarlig psykisk störning vid brottet men inte vid tidpunkten för domstolens prövning och dels när gärningsmannen döms till rättspsykiatrisk vård men ingripandet inte står i adekvat förhållande till brottets svårhet. Den nya regleringen skulle så långt möjligt bygga på den gällande ordningen. Utredningen resulterade i promemorian Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare (Ds 2007:5) som låg till grund för den begränsade reform som utgjorde 2008 års lagändring.²⁴⁴

Anledningen till detta var enligt regeringen att trots att även de ansåg att det fanns ett behov av genomgripande reformer av lagstiftningen rörande psykiskt störda lagöverträdare, så ansåg de att flera av de frågor som Psykansvarskommittén hade behandlat krävde fortsatta överväganden eller behövde få sin lösning över en längre tidsperiod. Sådana frågor var enligt regeringen den rättspsykiatriska vårdens finansiering, ansvaret för vården av dömda och tillsyn och statlig styrning i dessa delar. Vidare ansåg de att det krävdes ytterligare överväganden rörande gränsen mellan kriminalvård och rättspsykiatrisk vård samt mellan den rättspsykiatriska vården och den psykiatriska tvångsvården, särskilt gällande åtgärder motiverade av samhällsskydd. Av dessa anledningar tyckte regeringen att det vid denna

²⁴¹ Ds 2007:5 s.81f.

²⁴² Dir.2003:133 s. 1.

²⁴³ Ds.2007:5 s. 86f.

²⁴⁴ Ds 2007:5 s. 32f.

tidpunkt inte fanns förutsättningar att genomföra en reform av den omfattning och inriktning som Psykansvarskommittén föreslagit.²⁴⁵

Alltså valde man att genomföra en mycket begränsad reform av den gällande lagstiftningen, medan ytterligare en utredning, Psykiatrilagsutredningen, har tillsatts för att utreda hur framtidens lagstiftning rörande psykiskt störda lagöverträdare ska se ut. I kommittédirektiven står det att utredaren ska utgå från att en större reform med utgångspunkt i Psykansvarskommitténs förslag kommer att genomföras samt att staten ska ta över ansvaret för de kostnader inom den psykiatriska tvångsvården av psykiskt störda lagöverträdare som orsakas av kraven på samhällsskydd.²⁴⁶

De frågor som särskilt ska behandlas i utredningen gäller det som regeringen ansåg behövdes utredas mer i Psykansvarskommitténs förslag, dvs. frågor rörande ansvaret för och finansiering av den rättspsykiatriska vården, samt avgränsningar mellan kriminalvård, rättspsykiatrisk vård och psykiatrisk tvångsvård, samhällsskydd m.m.²⁴⁷ Utredningens uppdrag ska redovisas senast den 15 december 2011.²⁴⁸

²⁴⁵ Prop. 2007/08:97 s. 15.

²⁴⁶ Dir. 2008:93 s. 1.

²⁴⁷ Dir. 2008:93 s.1f.

²⁴⁸ Dir. 2010:88 s.1.

7.4 2008 års reform

7.4.1 Inskränkningen av fängelseförbudet

Reformen som genomfördes var som sagt en begränsad sådan, därför försökte den inte lösa alla problem som fanns med gällande reglering, utan tog sikte på ett specifikt problem. Med förslagen ämnade regeringen öka flexibiliteten vid påföljdsbestämningen vid situationer då brott begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning och därigenom öka utrymmet för proportionalitetsbedömningar samtidigt som den enskildes behov av vård ska beaktas.²⁴⁹

De problem som löstes genom den nya möjligheten till inskränkning av fängelseförbudet är följaktligen en del av de problem som rörde fängelseförbudet, dvs. bland annat en del av problemen rörande oproportionalitet mellan brott och straff.

Huvudregeln är fortfarande att den som har begått ett brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning inte ska dömas till fängelse. Endast om gärningsmannen saknar, eller har ett begränsat behov av vård, får presumtionen brytas. Dessutom ska det begångna brottet ha ett högt straffvärde.²⁵⁰ Tanken är alltså att presumtionsgenombrottet ska ske i de fall då ett mycket grovt brott begåtts och rättspsykiatrisk vård är uteslutet som påföljd (på grund av att den tilltalades psykiska tillstånd inte kräver rättspsykiatrisk vård) så att de enda andra möjliga påföljderna skulle ha varit villkorlig dom eller skyddstillsyn.²⁵¹ Viktigt är också att komma ihåg i denna fråga att de som anses otillräkneliga enligt Psykansvarskommitténs definition inte ska kunna dömas till fängelse.²⁵²

Det finns inget principiellt skäl mot att kunna döma de som var allvarligt psykiskt störda vid gärningstidpunkten till fängelse, förutsatt att de inte var otillräkneliga (men dessa lagöverträdare är också undantagna möjligheten). Jag anser att bestämmelsen är tämligen rimlig i sig, men jag ställer mig tveksam till hur mycket den kommer användas. Förutsatt att den inte missbrukas, så torde det vara väldigt få som döms till fängelse med stöd av denna paragraf. Det är dock mycket viktigt att man vid rättstillämpningen fortfarande beaktar den tilltalades vårdbehov, och att detta i första hand får styra påföljdsvalet. Mig veterligen har inga förändringar ännu gjorts rörande fängelsedömdas möjlighet till att få erforderlig psykiatrisk vård, även om Kriminalvården enligt promemorian har en hög ambitionsnivå när det gäller att utveckla verksamheten för att tillgodose psykiatriska vårdbehov.²⁵³

²⁴⁹ Prop. 2007/08:97 s.14.

²⁵⁰ Prop. 2007/08:97 s.22.

²⁵¹ Prop. 2007/08:97 s.23.

²⁵² Även om Psykansvarskommittén har flera grundtillstånd till otillräknelighetsrekvisitet, skulle jag tro att det i praktiken är samma krets av psykiskt störda som omfattas i de båda reglerna.

²⁵³ Ds 2007:5 s.159.

Vad gäller proportionaliteten var det flera remissinstanser som påpekade att reformen inte löser den oproportionalitet mellan brott och straff som föreligger när en allvarligt psykiskt störd person döms till rättspsykiatrisk vård för ett förhållandevis mindre allvarligt brott. Enligt regeringen behöver dock denna fråga fortsatta överväganden, eftersom man för att kunna lösa det problemet måste kunna erbjuda adekvat vård även efter straffverkställigheten.²⁵⁴

I och med möjligheten till presumtionsgenombrott (att bryta presumptionen att annan påföljd än fängelse ska väljas) kommer vissa påföljder som tidigare var uteslutna kunna väljas. Dock inte alla.

Om presumptionen för annan påföljd än fängelse gäller, så råder alltså fängelseförbud, och de påföljder där ett alternativt fängelsestraff ska anges är alltså också uteslutna. Då straffvärdet vid ett presumtionsgenombrott kommer vara så pass högt att en presumtion för fängelse föreligger, kan denna bara brytas genom villkorlig dom i kombination med samhällstjänst, skyddstillsyn i kombination med samhällstjänst eller skyddstillsyn i kombination med kontraktsvård. Då straffvärdet vid ett presumtionsgenombrott oftast kommer ligga betydligt över nio månader²⁵⁵, kommer inte samhällstjänsttimmarna att räcka till, så de enda återstående påföljderna blir då fängelse eller skyddstillsyn i kombination med kontraktsvård.²⁵⁶ Skyddstillsyn i kombination med kontraktsvård torde dock vara en passande påföljd för många.

Vad ovan anförts gäller dock inte vid ett självförvållat rus, då straffvärdet är av underordnad betydelse i dessa fall, så att även brott med lägre straffvärde, och därmed resterande påföljder kan komma ifråga.²⁵⁷ Däremot kan man nog ganska säkert säga att vid alla tillfällen då rättspsykiatrisk vård är en möjlig påföljd, så kommer denna påföljd väljas (förutsatt att det inte är ett mindre allvarligt brott, och frivillig vård redan sker), då vårdbehovet ska styra påföljdsbestämningen, och vårdbehovet därför knappast kan anses underordnad självförvållade tillstånd.²⁵⁸

Vad gäller vilka tillstånd som ska räknas till självförvållade rus, stämmer reformens definition i stort sett överens med Psykansvarskommitténs. Dock har man i propositionen förtydligat att även ett tillstånd som utlösts av att den tilltalade avbrutit föreskriven medicinering kan anses självförvållat beroende på omständigheterna. För att ett tillstånd ska anses självförvållat krävs det enligt propositionen att det är direkt föranlett av ett förfarande som den tilltalade med vetskap om sitt sätt att reagera borde ha avstått

²⁵⁴ Prop. 2007/08:97 s.16.

²⁵⁵ Riktlinjen för straffvärdet är fyra år, och sedan får inte billighetsskäl dra ner straffvärdet för mycket (Prop.2007/08:97s.39f.).

²⁵⁶ BRB 30:4 2st, 30:7 2st, 30:9 2st, 27:2a 1st samt 28:2a 1st.

²⁵⁷ Prop. 2007/08:97 s.24.

²⁵⁸ Prop. 2007/08:97 s.21.

ifrån.²⁵⁹ Detta förtydligande tycker jag är mycket bra, även om det fortfarande råder osäkerhet i förhållande till oaktsamhetsgraden som krävs.²⁶⁰

Frågan om ett tillstånd är självförvållat får betydelse både på den nivå där fängelseförbudet gäller (för tilltalade som var otillräkneliga) och på den nivå där presumtionen mot fängelse kan brytas (för tilltalade som var allvarligt psykiskt störda, men tillräkneliga).²⁶¹ Oklart är dock om det faktum att tillståndet vara självförvållat ska ligga den tilltalade till last i båda nivåerna. Om en otillräknelig gärningsman själv har vållat sitt tillstånd så ”flyttas han ju upp” en nivå, och ska alltså behandlas som om han hade varit allvarligt psykiskt störd, men tillräknelig. Ska då omständigheten att tillståndet var självförvållat även ligga honom till last vid prövningen om det föreligger synnerliga skäl för fängelse? Här tycker jag att man är otydlig i propositionen. Regeringen anför att den tycker att det är lämpligt att självförvållade tillstånd undantas från fängelseförbudet och att det förhållandet att tillståndet varit självförvållat istället tillmätts betydelse vid prövningen av om det finns synnerliga skäl för fängelse. Jag förstår verkligen inte hur man ska tolka detta uttalande. Med ordet ”*istället*” verkar det som att förhållandet *inte* ska tala för fängelse vid prövningen av synnerliga skäl, men i så fall hade det väl varit både enklare och tydligare att skriva att det förhållandet att tillståndet var självförvållat *inte* skulle tillmätas betydelse vid prövningen av synnerliga skäl?²⁶²

Även om tillräknelighetsläran inte infördes genom reformen så förminskades problemen med fängelseförbudets tillämpningsområde, eftersom man nu avgränsar det så att de gärningsmän som inte kan dömas till fängelse är de som i enlighet med skuldprincipen inte borde ådömas ansvar. Man har fortfarande kvar problemet att den som enligt skuldprincipen inte borde anses straffrättsligt ansvarig, ändå är det, men man har fränkommit problemet att fängelseförbudet även täcker in de som skulle anses tillräkneliga enligt skuldprincipen. På så sätt har påföljdsbestämningen blivit mer rättvis.

En förutsättning för att fängelseförbudet skulle kunna inskränkas är, som regeringen även framhållit, att möjligheten att döma till fängelse inte ska omfatta den grupp av lagöverträdare som är att anse som otillräkneliga i enlighet med skuldprincipen.²⁶³ Det finns dock vissa nackdelar som påpekades av några remissinstanser. Sveriges läkarförbund ifrågasatte i sitt remissvar om inte undantaget riskerar att ytterligare försvåra den bedömning som domstolarna och de läkare som ska avge utlåtande ska göra, med ökad risk för osäkerhet och oförutsebarhet i tillämpningen. Lunds tingsrätt påpekade att den föreslagna regleringen uttryckligen lagfäster att personer

²⁵⁹ Prop. 2007/08:97 s.39.

²⁶⁰ Se min kritik i avsnitt 7.2.2.1.

²⁶¹ Prop. 2007/08:97 s.28.

²⁶² Prop. 2007/08:97 s.29.

²⁶³ Prop. 2007/08:97 s.26.

som inte är tillräkneliga kan dömas till ansvar för sina gärningar.²⁶⁴ Vad gäller Sveriges läkarförbunds synpunkt, svarade regeringen bara att det föreslagna undantaget är en förutsättning för att kunna inskränka fängelseförbudet, och som svar till Lunds tingsrätt anförde man att straffansvar redan idag döms ut för de otillräkneliga.²⁶⁵

Reformen är, som jag redan nämnt, en begränsad sådan och har inte utgett sig för att lösa alla problem som finns med regleringen rörande psykiskt störda lagöverträdare, så det faktum att reformen löser så få av problemen kan man knappast kritisera i sig, men frågan är hur bra det är att genomföra en sådan här begränsad reform.

Flera remissinstanser anförde att eftersom frågan om hur psykiskt störda lagöverträdare ska bedömas i straffrättsligt hänseende är så komplex, är det olämpligt att genomföra en begränsad reform, och man hade även farhågor om att en begränsad reform skulle innebära att nödvändiga förändringar i övrigt inte kommer bli av inom en överskådlig tid. Det ansågs även att eftersom den föreslagna ordningen bygger på inbördes motstridiga principer skulle den skapa nya gränsdragningsvårigheter, och att det inte är lämpligt med förändringar i påföljdssystemet utan att samtidigt se till hur den rättspsykiatriska vården kan och bör förändras i framtiden. Slutligen har det ifrågasatts om det var tillräckligt angeläget att genomföra en begränsad reform med hänsyn till att förändringarna i praktiken kommer att beröra ytterst få lagöverträdare.²⁶⁶

7.4.2 Den öppna tvångsvården

Med *öppen rättspsykiatrisk vård* skulle man kunna lösa ”förvaringsproblemen”. Om den intagne skulle vara ofarlig och ”frisk” så länge han tar sina mediciner, skulle han egentligen inte behöva tvångsvårdas inne på institutionen. Den enda anledningen till att han fortfarande skulle vara inlåst är då att man inte litar på att han kommer fortsätta att ta dem (förutsatt att han inte har några problem som kräver att han bor där). Med den öppna rättspsykiatriska vården kan man då ställa upp villkor för att han skulle få lämna vårdinrättningen, såsom att han inte slutar att ta sina mediciner (och att han kommer och lämnar prover för att visa att han fortfarande gör så), eller, om man inte tror att han kan sköta medicinerna själv, att han finner sig för depåinjektioner vid specifika tider. Här handlar det om att han inte ska utsättas för mer ingripande åtgärder än vad som är ett måste. Med dessa möjligheter kanske läkarna inte behöver känna att de vårdar någon i strid med Hawaii konventionen.

Problemet med uppsåtsbedömningarna hade man eventuellt kunnat lösa om problemen är så som jag kommer fram till avsnitt 7.1.8, alltså att

²⁶⁴ Prop. 2007/08:97s.25.

²⁶⁵ Prop. 2007/08:97 s.27.

²⁶⁶ Prop. 2007/08:97 s.14f.

anledningen till att domstolen fuskar med uppsåtsbedömningen i slutändan beror på att man inte har någon möjlighet att se till att en intagen fortsätter ta sin medicin efter det att han blir utskriven.

Orsaken till att domstolen inte vill ogilla åtalet skulle alltså vara antingen att man inte litade på att den tilltalade skulle få vård i enlighet med LPT (eller HSL), eller att man inte trodde att samhällsskyddet skulle beaktas vid sådan vård. Anledningen till att samhällsskyddet inte skulle beaktas skulle antingen vara att chefsöverläkaren inte skulle vara lämpad nog att avgöra när den intagne var tillräckligt frisk för att släppas ut, eller för att ”tillräckligt frisk” inte skulle vara en nivå där den intagne inte längre var farlig. Grunden till detta skulle vara att en person som är intagen i enlighet med LPT, ska skrivas ut när förutsättningarna för LPT inte längre är uppfyllda, dvs. bland annat när den intagne inte längre lider av en allvarlig psykisk störning och har ett oundgängligt behov av psykiatrisk heldygnsvård, och denna nivå torde kunna uppnås när den intagne tar sina mediciner. Problemet med att han skulle bli utskriven när han tar sina mediciner är alltså att det finns stor risk att han slutar ta sina mediciner och blir sjuk (farlig) igen. Orsaken till att domstolen skulle fuska med uppsåtsbedömningarna skulle alltså vara att man inte haft någon möjlighet att se till att den tilltalade fortsätter ta sin medicin efter det att han blivit utskriven från LPT-vård.

I och med den nya vårdformen *öppen psykiatrisk tvångsvård*²⁶⁷, så har man nu en möjlighet att se till att den intagne fortsätter ta sin medicin även efter det att han lämnat vårdinrättningen. Problemet med denna lösning är dock att patienten fortfarande ska skrivas ut (dvs. inte heller vårdas med öppen psykiatrisk tvångsvård) om han inte är *allvarligt psykiskt sjuk*, vilket kan tänkas vara en för låg tröskel för domstolen. Det vore därför i denna fråga bättre om tröskeln sänktes till ”bara” *psykisk störning*, precis som vid öppen rättspsykiatrisk vård med SUP.

²⁶⁷ Förutsättningarna för öppen psykiatrisk tvångsvård är i stort sett samma som förutsättningarna för öppen rättspsykiatrisk vård, se avsnitt 5.2 samt Prop. 2007/08:70.

7.5 Argument angående tillräknelighetsläran som sådan

Argumenten för- och emot tillräknelighetsläran har jag fått från SOU 2002:3 då Psykansvarskommittén där tydligt gått igenom både för- och nackdelar med tillräknelighet. Vi vet ju redan att Psykansvarskommittén efter att ha gått igenom argumenten för och emot en tillräknelighetsreglering, ansåg att ett system med tillräknelighet skulle införas i svensk rätt, så det är inte underligt att även denna framställning kommer ha fler, och bättre, argument för tillräknelighet än mot. Jag vill dock understryka att jag sökt efter argument mot tillräknelighet på andra ställen än i SOU 2002:3, men frånsatt rent filosofiska frågor rörande om människan överhuvudtaget kan sägas ha en fri vilja i en deterministisk värld, har jag inte funnit några. Alltså kan bristen på goda argument mot tillräknelighetsläran bero på att det faktiskt inte finns några.

7.5.1 Argument för en tillräknelighetsreglering

7.5.1.1 Skuldprincipen och konformitetsprincipen

Det kanske tydligaste argumentet för att införa tillräknelighet som ett krav för straffansvar är skuldprincipen. Denna princip är en straffrättslig grundsats som ofta uttrycks med den latinska sentensen *nulla poena sine culpa*, vilket betyder *utan skuld inget straff*, och ligger även till grund för kravet på uppsåt (eller oaktsamhet) för straffansvar.²⁶⁸ Skuldprincipen innebär i korthet att endast den som vid gärningstillfället kunde rå över sin gärning får fällas till ansvar. Psykansvarskommittén menade att för moraliskt ansvar för en gärning med en icke önskvärd följd så krävs att gärningsmannen, förutom att han har orsakat följderna, valt att utföra gärningen trots valmöjligheter, att hans val var någorlunda medvetet och att han någorlunda visste och hade förmåga att förstå vilka konsekvenser som gärningen skulle leda till. Vidare skriver Psykansvarskommittén att straffansvar i botten alltid torde förutsätta moraliskt ansvar.²⁶⁹

Även konformitetsprincipen talar enligt psykansvarskommittén för tillräknelighet som förutsättning för straffansvar. Konformitetsprincipen, som brukar ha sin största betydelse på lagstiftningsplanet, innebär att endast den som har förmåga eller tillfälle att följa lagen bör kunna hållas straffrättsligt ansvarig. Man menar att om en kriminalisering är avsedd att få medborgarna att underlåta att göra vissa socialt förkastliga handlingar, så måste medborgarna *kunna* följa lagen. I detta ligger då ett krav på att gärningsmannen har förmåga att följa lagen samt att han har sådana

²⁶⁸ Se avsnitt 3.1.

²⁶⁹ SOU 2002:3 s.230f.

kunskaper att han har tillfälle att göra detta. Om gärningsmannen saknar förmåga att kunna följa lagen, innebär det att han saknar förmåga av kontroll över sitt beteende, och kan därför ursäktas för sitt handlande. En sådan bristande förmåga kan bland annat föreligga när gärningen utgörs av reflexrörelser eller om gärningsmannen inte kan utföra en i lagen påbjuden aktivitet på grund av bristande styrka, kunskap eller skicklighet. Grundtanken bakom tillräknelighetsläran är enligt Psykansvarskommittén att även situationer då gärningsmannens förmåga att förstå och bedöma gärningens innebörd eller förmåga till handlingskontroll är väsentligt påverkad bör tillmätas betydelse som en ursäktande omständighet.²⁷⁰

Psykansvarskommittén skriver även att en *handling* är föremål för en persons kontroll och beroende av dennes avsikter, föreställningar och önskemål, och att det är vår föreställning av verkligheten som ger oss skäl att göra eller inte göra olika saker. Om vi uppfattar att ett förhållande kommer föreligga som en konsekvens av vårt handlande, får det betydelse för om vi företar handlingen eller avstår. Denna uppfattning blir då ett *handlingsskäl*. Den som t.ex. befinner sig i ett psykotiskt tillstånd med sådana vanföreställningar att han helt tappat kontakt med verkligheten måste anses sakna kontroll över sina handlingsskäl. Hans uppfattning av situationen skiljer sig så avsevärt från den faktiska verkligheten att han saknar förmåga att förstå gärningens innebörd och att det inte finns någon anledning till klander och därmed ingen skuld att utkräva ansvar för. Alltså ger skuldprincipen stöd för att ansvarsfrihet ska föreligga i en sådan situation.²⁷¹

Man kan ju invända dels att vi redan särbehandlar otillräkneliga lagöverträdare genom att de inte får dömas till fängelse, och dels att samhällsskyddsåtgärderna innebär att det i praktiken inte är någon skillnad på hur otillräkneliga blir behandlade. Därför är argumentet att skuldprincipen skulle innebära att otillräkneliga inte ska ha något straffansvar bara semantik.²⁷²

7.5.1.2 Allmänpreventiva överväganden anknutna till ändamålet bakom straffbestämmelserna

Ett annat argument för tillräknelighetsläran är att ett straffrättsligt ansvar för otillräkneliga inte kan motiveras vare sig ur allmänpreventiv- eller moralbildningssynpunkt. Det primära syftet med straffbestämmelser är ur allmänpreventiv synpunkt att dessa avhåller medborgarna från att begå vissa gärningar. Då otillräkneliga personer inte är påverkbara av det allmänna straffhotet, är användningen av straff i dessa situationer enligt

²⁷⁰ SOU 2002:3 s.231f.

²⁷¹ SOU 2002:3 s.232.

²⁷² Denna invändning berörs även nedan i avsnitt 7.5.2.5.

Psykansvarskommittén överflödigt eller t.o.m. skadligt för straffsystemets trovärdighet och därmed genomslag.²⁷³

Ur moralbildningssynpunkt hävdar Psykansvarskommittén att det knappast inverkar menligt på straffhotets moralbildande verkan om personer som t.ex. handlar under en helt främmande verklighetsuppfattning befrias från straffrättsligt ansvar. Den moralbildande effekten kan istället bli den motsatta, eftersom ett straffrättsligt ansvar under sådana omständigheter kan uppfattas som orättfärdigt på samma sätt som om någon som uppenbart handlat i självförsvar inte skulle frikännas.²⁷⁴

Jag kan absolut förstå hur Psykansvarskommittén resonerar här, och det borde vara så, men är det verkligen det? Både i media och bland folk i allmänhet brukar man lobba för hårdare straff, och man är upprörda över att psykiskt störda lagöverträdare skrivs ut för tidigt från rättspsykiatrisk vård, inte nödvändigtvis för att de inte skulle vara färdigvårdade, utan ofta för att de anser att det krävs ett längre straff för det brottet som begåtts. Det handlar alltså om vedergällning. Om folk resonerar så om för korta vårdtider, hur skulle de då resonera om gärningsmannen inte dömdes alls?

En annan fråga är om man här borde lyssna på allmänheten. Borde vi straffa otillräkneliga lagöverträdare för att allmänheten vill det?

Eller vill de det? Det är alltid populärt för politiker (lagstiftare) att agitera för strängare straff, för det är det som allmänheten vill, och man bör följa det "allmänna rättsmedvetandet", både ur en demokratisk synpunkt, och en praktisk. Om allmänheten inte känner förtroende för våra lagar kommer den inte följa dem. Men att lista ut vad den allmänna rättsuppfattningen är, är inte så lätt. Att det blir stora rubriker i media och att kommentatorfunktionerna i tidningarnas nätupplagor svämmer över av ilskna kommentarer, behöver inte betyda att människor i allmänhet tycker så. Det är inte alltid de som skriker mest som är flest. Sen är det säkert många som skulle ändra uppfattning om de läste in sig lite i frågan, eller bara tänkte efter lite. Tycka får man alltid göra, men det är inte alltid så kloka åsikter man har innan man tänkt efter. Jag vet faktiskt inte alls hur man ska kunna komma fram till vad den allmänna rättsuppfattningen är i en fråga. Man hade ju kunnat tro att direkt demokrati skulle vara ett sådant sätt, att man har en folkomröstning i den frågan det gäller. Men troligtvis skulle inte valdeltagandet bli alltför högt, och de som skulle rösta skulle förmodligen vara samma människor som låter mest. De som man vill ska rösta är ju förvisso de som bryr sig, men de ska även bry sig så mycket att de läser in sig i ämnet och inte bara håller sig till sina egna förutfattade meningar. Kanske vore det ändå bäst att lagstiftaren i straffrättsliga frågor struntade i att försöka följa det allmänna rättsmedvetandet oavsett om det är i all välmening eller för att "fiska röster", och istället läste in sig på frågan och stiftade lagar utifrån förnuft.

²⁷³ SOU 2002:3 s.233.

²⁷⁴ SOU 2002:3 s.233f.

Man kan även säga att även om folkligt stöd rent allmänt är en viktig egenskap hos ett rättssystem, så måste ytterligare krav vara uppfyllda för att en sådan legitimitet ska utgöra ett gott argument för systemets närmare utformning. Om exempelvis en stor andel i befolkningen hyser fördomar om en grupp människor, t ex. att dessa människor är mer våldsbenägna än andra, och rättssystemet inbegriper speciella regler av negativ art för denna grupp människor baserade på denna felaktiga föreställning, har rättssystemet hög legitimitet, men kan samtidigt hävdas vara dysfunktionellt på grund av att det befäster och förstärker fördomsfulla attityder. På samma sätt kan man se på ett rättssystem som inför hårdare straff eller straffar otillräkneliga på grund av att en stor (eller högljudd) del av befolkningen skriker efter hämnd.²⁷⁵

7.5.1.3 Systematiska skäl

Påföljdsbestämningen i svensk rätt påverkas av tillräknelighetslärans grunder. När tillräknelighetsläran avskaffades i svensk rätt i och med införandet av brottsbalken, kunde man inte helt släppa den ändå. Istället flyttade man tillräknelighetsläran från ansvarsledet till påföljdsledet. Detta åskådliggörs genom kravet på kausalsamband mellan den psykiska störningen och brottet i fängelseförbudet och strafflindringsbestämmelsen.²⁷⁶

Skälet till att man har kvar dessa krav på kausalsamband är att fängelseförbudet och strafflindringsbestämmelsen utgår från i vilken utsträckning som den tilltalade kan göras ansvarig för sina gärningar, vilket beror på hans psykiska tillstånd vid gärningstillfället och om hans handlande påverkats av detta tillstånd.²⁷⁷

Problemet enligt Psykansvarskommittén är att de omständigheter som ligger till grund för särbehandlingen i påföljdsledet, istället hör hemma i ansvarsledet. Systematiska skäl talar för att den tilltalades psykiska tillstånd vid gärningstillfället får betydelse vid ansvarsprövningen.

Departementschefen uttalade i propositionen till 1991 års reform att bristerna i gärningsmannens psykiska tillstånd kan vara så allvarliga att fängelse inte bör få ådömas. Psykansvarskommittén kontrar med att gärningsmannens psykiska tillstånd kan vara ännu allvarligare och att det då bör leda till frihet från ansvar.²⁷⁸

²⁷⁵ Radovic och Anckarsäter m.fl. s. 253.

²⁷⁶ SOU 2002:3 s. 234.

²⁷⁷ SOU 2002:3 s. 234f.

²⁷⁸ SOU 2002:3 s. 234f.

7.5.1.4 Undvikande och förtydligande av intressekonflikter

Idag riskerar vård- och samhällsskyddsaspekter, som är framåtblickande intressen, att medvetet eller omedvetet påverka den straffrättsliga ansvarsfrågan (såsom uppsåtsprövningen), vilken utgår från gärningen och är bakåtblickande.²⁷⁹

Som tidigare berörts beror ofta problemen med domstolarnas uttunnade uppsåtsrekvisit på intressekonflikter mellan straffrättsliga aspekter (såsom att det krävs uppsåt för en fällande dom) och vårdaspekter (såsom att det krävs fällande dom för överlämnande till rättspsykiatrisk vård) samt skyddsaspekter (att det krävs rättspsykiatrisk vård med SUP för att samhällsskyddet ska beaktas).²⁸⁰

Problemen med fängelseförbudets tillämpningsområde beror i sin tur enligt Psykansvarskommittén på konflikter mellan vårdaspekten och den straffrättsliga aspekten. Vårdaspekten och humanitära skäl talar nämligen för ett vidare tillämpningsområde för fängelseförbudet än vad som är rimligt att undanta från straffrättsligt ansvar enligt skuldprincipen.²⁸¹

Ett tillräknelighetsrekvisit för straffrättsligt ansvar skulle enligt kommittén medföra att man undviker eller i alla fall tydligare gör vilka intressekonflikter som föreligger, så att systemet kan bli mer renodlat och tydligt.²⁸²

7.5.1.5 Anpassning till senare års straffrättspolitik och andra rättsordningar

Ett annat argument som Psykansvarskommittén anför för ett införande av ett tillräknelighetsrekvisit, är att detta skulle anpassa regleringen till senare års straffrättspolitik.

Den svenska straffrättspolitiken eftersträvar numera ett system där likformighet, proportionalitet, rättvisa och förutsebarhet främjas, istället för som tidigare, då behandlingstanken var rådande. Vid påföljdsbestämningen står gärningen och dess straffvärde i fokus på ett mer tydligt sätt och omständigheter som rör gärningsmannens person har ändrats från att ha varit något som beaktades utifrån prognostänkande och bedömningar av behandlingsbehov till något som ska beaktas på grund av att något annat inte vore rättmätigt. Regleringen av psykiskt stördas straffrättsliga ansvar har inte påverkats av denna förändring i straffrättspolitiken, men

²⁷⁹ SOU 2002:3 s. 235.

²⁸⁰ Se avsnitt 7.1.8 och 7.2.1.7.

²⁸¹ Se avsnitt 7.1.7 och 7.2.1.8.

²⁸² SOU 2002:3 s.235.

påföljdssystemet i övrigt har förändrats genomgripande i denna riktning. Det faktum att det är gärningen och förhållandena då som ska vara utgångspunkten för prövningen av ansvar och påföljd, innebär enligt kommittén att frågor om skuld och ansvar blir mer centrala, och att ett tillräknelighetsrekvisit därför bättre står i samklang med nutida straffrättspolitik.²⁸³

Ett tillräknelighetsrekvisit skulle även minska diskrepansen mellan den svenska regleringen och andra länders rättssystem och därmed underlätta internationellt samarbete i rättsliga frågor.²⁸⁴

7.5.2 Argument mot en tillräknelighetsreglering

7.5.2.1 Behandlingstankens fortsatta betydelse

Ett argument som anförts mot tillräknelighetsrekvisitet är att behandlingstanken av humanitära och brottspreventiva skäl fortfarande bör ha betydelse vid påföljdsvalet. Då straffsystemet som helhet syftar till att motverka brott och det finns forskning som visar att vårdrelaterade påföljder har en viss brottspreventiv effekt på psykiskt störda lagöverträdare, så borde inte den mest lämpade påföljden hindras av frågor om ansvar och skuld, om det är visat att gärningsmannen har behov av sådana åtgärder och att dessa har den efterstävade effekten.²⁸⁵

Anlägger man enligt Psykansvarskommittén ett mer utpräglat individualpreventivt synsätt på den straffrättsliga hanteringen av psykiska lagöverträdare och anser att frågor om moraliskt ansvar och skuld är av underordnad betydelse, finns det således argument för att behålla fängelseförbudet. Det viktiga är då att påföljden har en brottspreventiv effekt. Å andra sidan vore det då logiskt om det bara var vårdbehovet vid domstillfället, alltså oavsett kausalsamband till brottet, som låg till grund för fängelseförbudet.²⁸⁶

Kommittén betonar också att ingen har ifrågasatt behandlingstankens betydelse på verkställighetsplanet, och att vårdbehov självklart ska tillgodoses inom ramen för verkställighet av en påföljd. Dock, säger de, har senare års straffrättspolitik inneburit att behandlingstanken alltmer har förlorat sin betydelse som självständig grund för domstolens val av påföljd, särskilt om det antagna behandlingsbehovet skulle stå i strid med grundläggande principer om likabehandling, proportionalitet och förutsebarhet.²⁸⁷

²⁸³ SOU 2002:3 s. 238f.

²⁸⁴ SOU 2002:3 s. 238. Se även avsnitt 7.1.9 och 7.2.1.9.

²⁸⁵ SOU 2002:3 s. 239.

²⁸⁶ SOU 2002:3 s. 241.

²⁸⁷ SOU 2002:3 s. 239f.

Även humanitära skäl skulle kunna användas för argument mot tillräknelighet, och då att fällande dom krävs för att vård ska komma till stånd. Som svar på detta anför Psykansvarskommittén att det är tveksamt om man kan anföra humanitära skäl för ett system som riskerar att fälla någon som saknar skuld enkom för att se till att vård kommer till stånd, särskilt eftersom en person kan få vård utan att det straffrättsliga systemet används.²⁸⁸

7.5.2.2 En tillräknelighetsreglering leder till särbehandling och stigmatisering

Ett argument som ofta förs fram mot ett införande av tillräknelighetsrekvisitet är rädslan att ett sådant rekvisit skulle stämpla alla psykiskt störda som ansvarlösa och att de därför skulle ha mindre rättigheter än andra.²⁸⁹

Hållbarheten av detta argument beror enligt Psykansvarskommittén på tillräknelighetsrekvisitets koppling till en enskild gärning samt hur man straffrättsligt hanterar sådan tillfällig sinnesförvirring som inte har något samband med psykisk störning. Om tillräknelighetskravet inte knyts till en viss gärning och om det bara är psykiskt störda som omfattas av regleringen, men inte andra personer som på annan grund är från sina sinnens fulla bruk, kan risken för stigmatisering vara ett argument mot en förändring av den nuvarande ordningen. Men om tillräknelighetsregleringen kopplas till gärningsmannens ansvarsförmåga vid gärningstillfället, och om även tillfällig sinnesförvirring leder till ansvarsfrihet blir argumentet enligt kommittén både ihåligt och orättfärdigt. Man riskerar ju i så fall att psykiskt störda lagöverträdare lättare än andra fälls till ansvar för brott, genom att man inte ställer samma grundkrav för straffrättsligt ansvar för dem som för tillfälligt sinnesförvirrade gärningsmän^{290 291}.

Man skulle möjligen kunna hävda att det faktum att psykiskt störda fälls till ansvar för brott i sig motverkar särbehandling och diskriminering, men det är enligt kommittén tveksamt vilken bärkraft ett sådant resonemang har. Det förutsätter att människor i allmänhet skulle finna det stötande att psykiskt störda lagöverträdare i vissa fall inte skulle kunna dömas för brott, samtidigt som tillfälligt sinnesförvirrade är fria från ansvar. Det är tveksamt att en sådan uppfattning stämmer överrens med människors moral- och rättviseföreställningar, menar kommittén, särskilt då principen att lika fall

²⁸⁸ SOU 2002:3 s. 241.

²⁸⁹ SOU 2002:3 s. 241.

²⁹⁰ Det står inte i lagtexten, men enligt förarbetena till BrB så ska tillfällig sinnesförvirring som är utan eget vållande fortfarande leda till ansvarsfrihet. Se SOU 2002:3 s. 157f.

²⁹¹ SOU 2002:3 s. 241f.

behandlas lika är en princip med starkt stöd i människors moraluppfattning.²⁹²

Även här kan man dock ifrågasätta Psykansvarskommitténs uppfattning om allmänhetens moraluppfattning. Se mina funderingar under 7.5.1.2.

7.5.2.3 Senare års utveckling för psykiskt sjuka

Senare års utveckling inom psykiatri och åtgärder som har vidtagits motiveras av en önskan att psykiskt störda i allmänhet bättre ska integreras i samhället.²⁹³ Ett argument mot införandet av en tillräknelighetsreglering är rädslan att detta skulle motverka denna utveckling.²⁹⁴

Psykansvarskommittén påpekar att trots denna utveckling har man inom andra rättsområden inte kunnat avstå från att bristande förmåga p.g.a. psykisk störning har tillagts betydelse som undantag från olika rättsliga skyldigheter.²⁹⁵ Dessutom ifrågasätter kommittén att ett tillräknelighetsrekvisit verkligen står i konflikt med åtgärderna för att förbättra psykiskt sjukas rättsliga ställning och integrering i samhället.²⁹⁶

7.5.2.4 Answarets betydelse för behandlingen

Från läkarhåll har det framförts att det är av betydelse för behandlingen att patienten fällts till ansvar för brottet. Genom domen har patienten ansetts ansvarig för de konsekvenser som gärningen medfört och han har därför ett särskilt ansvar för att förbättra sitt mentala tillstånd och medverka i vården. En frikännande dom på grund av bristande tillräknelighet skulle då istället försvåra vården genom att patienten lättare kan förneka sin gärning och hävda att han ändå inte kunnat undvika den.²⁹⁷

Tyngden av detta argument beror enligt Psykansvarskommittén på om det i vården går att skilja på ansvar för själva gärningen, och ansvar för sitt tillstånd och de följder som detta medfört, om något brott på grund av brister i det subjektiva rekvisitet inte har begåtts. Denna situation torde ju

²⁹² SOU 2002:3 s. 242.

²⁹³ Exempel på sådana åtgärder är att omyndighetsförklaringen avskaffats, allmän rösträtt, nedläggningen av mentalsjukhus och mer av öppenvård och mindre tvångsåtgärder inom psykiatri.

²⁹⁴ SOU 2002:3 s. 242.

²⁹⁵ Som exempel på detta tar de upp förvaltarens ansvar enligt 11 kap FB – där den behövande förlorar sin rättshandlingsförmåga i angelägenheter som omfattas av uppdraget, att avtal som är slutna under påverkan av psykisk störning är ogiltiga, samt att undantag görs från kravet på informerat samtycke till vård för psykiskt störda patienter som saknar beslutskompetens.

²⁹⁶ SOU 2002:3 s. 242f.

²⁹⁷ SOU 2002:3 s. 243.

uppstå redan idag, när åtal ogillats p.g.a. bristande uppsåt. Därefter frågar sig kommittén om det verkligen är etiskt försvarbart att fälla någon till straffrättsligt ansvar för att främja medicinsk behandling?²⁹⁸

7.5.2.5 Pragmatiska skäl

Rent pragmatiska skäl, och då att stora och genomgripande förändringar av systemet bör undvikas om konsekvenserna för den dömda ändå blir likartade, talar också mot ett införande av en tillräknelighetsreglering. Här menar man att frågor om skuld och ansvar är av mindre betydelse, om samhällets reaktioner (oberoende av om de kallas påföljder eller särreaktioner) till sitt verkställighetsinnehåll är jämförbara.²⁹⁹

Psykansvarskommittén konstaterar att tyngden av detta argument beror på vilken vikt man lägger vid frågor om ansvar och skuld i straffrätten, men, påminner kommittén, när praktiska ändamålssynpunkter blir styrande för ett system, tenderar detta ofta att bli lösligt och svåröverskådligt. Dessutom, fortsätter de, kan dessa synpunkter ibland böttna i ett oflekterat försvar för den för tillfället bestående ordningen. Detta är en inställning som alltid kan anföras mot varje större och mer genomgripande förändring av ett existerande system med motiveringen att reformbehovet inte är tillräckligt.³⁰⁰

7.5.2.6 Rättsliga svårigheter

Ytterligare ett argument som framförts mot tillräknelighetsrekvisitet är att en sådan reglering är förenat med rättsliga svårigheter såsom särreaktioner, konsekvenser för andra särskilda rättsverkningar som skadestånd och förverkande samt processuella problem.³⁰¹

Det torde enligt kommittén vara ofrånkomligt att det även i ett system med ett tillräknelighetskrav måste finnas möjligheter för samhället att ingripa med olika åtgärder grundade på vårdbehov eller samhällsskydd. Sådana åtgärder brukar då knytas till att gärningsmannen har begått en rättsstridig gärning och systematiskt inordnas de som en särskild rättsverkan på motsvarande sätt som beslut om utvisning och förverkande.³⁰²

Normalt sett har gärningsmannens uppfattning och insikt om omständigheterna kring gärningen stor betydelse för att bestämma gärningens allvar, så frågan är enligt kommittén om det förhållandet att

²⁹⁸ SOU 2002:3 s. 244.

²⁹⁹ SOU 2002:3 s. 244.

³⁰⁰ SOU 2002:3 s. 244.

³⁰¹ SOU 2002:3 s. 244.

³⁰² SOU 2002:3 s. 244f.

gärningsmannen inte är tillräknelig innebär sådana rättsliga svårigheter att bedöma gärningen, att det förefaller fel att knyta rättsverkningar till den. Kommittén bedömer dock att det i de flesta fall relativt enkelt går att på ett mer objektivt plan skilja mellan rättsstridiga gärningar och gärningar som beror på rena olycksfall eller som av andra skäl inte är socialt förkastliga. Frågor om skadeståndsansvar och förverkande kräver vidare överväganden, fortsätter kommittén, men man torde kunna finna tillfredsställande lösningar som inte skiljer sig alltför mycket från dagens system.³⁰³

De processuella problemen borde man, genom att komplettera brottmålsprocessen med vissa möjligheter för åklagaren att kunna föra särskild talan om särreaktioner och andra rättsverkningar, också kunna finna rimliga lösningar på.³⁰⁴

³⁰³ SOU 2002:3 s. 245.

³⁰⁴ SOU 2002:3 s. 245.

8 Avslutande kommentarer

I inledningen skrev jag att jag ämnade göra en utredning om huruvida psykiskt störda lagöverträdare borde särbehandlas i ansvarsledet eller i påföljdsledet, eller med andra ord, om vi borde ha en tillräknelighetsreglering eller en sådan reglering vi har idag. Jag har under uppsatsens gång inte bara själv blivit övertygad om att en tillräknelighetsreglering vore det bästa alternativet, jag har även insett att mer eller mindre alla som är insatta i ämnet – inklusive den regering som inte genomförde Psykansvarskommitténs förslag och den regering som genomförde reformen 2008, anser samma sak. Så varför har vi inte en tillräknelighetsreglering än då? Spontant skulle jag vilja säga rädsla. Och pengar. En rädsla för att genomföra en stor reform som ändå skulle kosta en hel del i inledningsskedet, innan man skulle börja spara pengar på den, en rädsla för att utstå kritik bland oinsatta väljare och media för en reform som ”inte straffar grova våldsbrottslingar”, en rädsla för att ta impopulära beslut för att finansiera reformen.

Den reglering vi hade i Sverige ledde till flera problem. Psykansvarskommitténs förslag hade lösningar på flera av dessa problem. Jag kan inte säga att det var tillräknelighetsläran i sig som var lösningen på dessa problem, men den gör systemet tydligare, vilket underlättar utformandet av ett system där man undgår dessa problem. Det finns fler anledningar till varför en tillräknelighetsreglering vore att föredra. Utöver att det tydligare gör vilka intressekonflikter som kan tänkas skapa problem i systemet, så att man kan undgå dem, har jag bland annat nämnt systematiska skäl, och anpassning till såväl senare års straffrättspolitik som andra rättsordningar. Men det tydligaste argumentet för att psykiskt störda lagöverträdare bör särregleras redan i ansvarsledet är skuldprincipen. Det är helt enkelt omoraliskt att pådyvla någon en straffrättslig skuld när denna person inte kan rå för sin gärning, och alltså saknar moralisk skuld. Argumenten mot att införa tillräknelighetsläran är lätta att avfärda, och de problem som löstes i och med den begränsade reformen som infördes 2008, var få och otillräckliga. Till utredarnas försvar får man säga att 2008 års reform inte skulle utformas för att lösa alla de problem som Psykansvarskommittén hade funnit med den tidigare regleringen, utan bara de (antar jag) som var mest angelägna att lösa.

Kanske är det så som regeringen anförde i propositionen till 2008-års reform, att Psykansvarskommitténs förslag krävde vidare överväganden och utredning för att ligga till grund för lagstiftning, men man kan ju fråga sig varför det var så angeläget att utföra den begränsade reformen (som man kan konstatera var i skärpande riktning) att man lade tid och resurser på den. Självt anser jag att det är mer angeläget att fängelsedömda får adekvat psykiatrisk vård, och att begåvningshandikappade överhuvudtaget inte ska avtjäna straff i fängelse, än att vissa allvarligt psykiskt störda (om än tillräkneliga) lagöverträdare ska kunna dömas till fängelse. Dålig psykvård

för fängelsedömda får dock inte samma rubriker i tidningarna som våldsbrottslingar som inte får ett kännbart straff. Fast koherensen mellan det som lagstiftaren ansåg mest angeläget att ändra på och tidningsrubrikerna kanske bara är en tillfällighet.

Om ett år, alltså 10 år efter det att Psykansvarskommittén lämnat in sin utredning, där de förespråkade en tillräknelighetsreglering, och 15 år efter det att Straffansvarsutredningen lämnat in sitt förslag om ett införande av en tillräknelighetsreglering, ska nu slutligen Psykiatrilagsutredningen lämna in sitt förslag. Jag säger slutligen, för jag hoppas verkligen att detta evinnerliga utredande av samma fråga tar slut där, och att Psykiatrilagsutredningens förslag kan ligga till grund för lagstiftning.

Jag kan förstå att man vill utreda frågan ordentligt när det gäller en sådan stor reform, men någon gång måste man säga att det är nog. Regleringen vi har idag är rent ut sagt dålig, och även om en ny tillräknelighetsreglering skulle medföra vissa problem, så skulle det med största sannolikhet ändå vara mycket bättre än idag. De problem som man skulle kunna upptäcka med en ny reglering behöver inte heller bestå. Efter det att det nya systemet med tillräknelighet har prövats, finner man lättare vad som inte fungerar, och så kan man utreda *de* problemen, och införa begränsade reformer av *det* systemet.

Jag anser att Psykansvarskommitténs förslag överlag var mycket bra, inte bara på grund av återinförandet av tillräknelighetsläran, utan även på grund av att det innebär en lösning på många av de problem som vi har med nuvarande reglering. Jag har dock några synpunkter på förslaget som jag tycker att Psykiatrilagsutredningen borde se över.

Det som jag tycker är viktigast att Psykiatrilagsutredningen ändrar med Psykansvarskommitténs förslag, är att man specificerar realitetsvärderingsrekvisitet, så att det innefattar kriteriet att kunna skilja mellan rätt och fel (i moralisk mening) samt inför ett tredje effektrekvisit som innebär att en person inte är tillräknelig om han saknar förmågan att se sin handling som fel (även här i moralisk mening), oavsett om han uppfyller de andra effektrekvisiten eller inte. Vidare anser jag att man bör klargöra hur bestämmelsen om självförvållade tillstånd ska tolkas.

Vad gäller det tredje effektrekvisitet som skulle kunna innebära att vissa psykopater skulle anses otillräkneliga, kan jag förstå om det sticker lite i ögonen. Detta särskilt eftersom psykopati (eller antisocial personlighetsstörning, som det egentligen heter) inte är behandlingsbart. En psykopat kommer aldrig att känna empati, och se andras lidande som något negativt. Då kan man vara frestad att bara se psykopater som onda människor, och inte finna någon anledning till att särbehandla dem straffrättsligt. En obotlig sjukdom är dock inte mindre en sjukdom, än en som går att bota. En psykopat bär inte heller skuld för att han har denna störning, det är inte precis något man kan åsamka sig själv. Viktigt är också

att komma ihåg att om dessa gärningsmän skulle anses farliga, så kommer de dömas till samhällsskyddsåtgärder, där samhällsskyddet bättre kan beaktas än i fängelse.

Frågan om samhällsskyddsåtgärder är den som jag anser är svårast. Jag inser att det kan vara nödvändigt med åtgärder grundade på samhällets behov av skydd mot en farlig brottsling, men hur ska man kunna veta säkert vem som är farlig?

Rent principiellt anser jag inte att man rörande samhällsskyddsåtgärderna bör göra någon åtskillnad mellan otillräkneliga, tillräkneliga och psykiskt friska lagöverträdare, särskilt då psykisk sjukdom eller ohälsa endast i mycket blygsam omfattning kan kopplas till en ökad benägenhet till allvarlig brottslighet.³⁰⁵

Vad gäller psykiskt friska lagöverträdare är dock samhällsskyddsåtgärderna förmodligen en omöjlighet, då det sannolikt skulle strida mot EKMR att överlämna dem till dessa. Och eftersom samhällsskyddsåtgärderna bara ska dömas ut rörande tillräkneliga lagöverträdare vid synnerligen allvarliga brott, och då samhällsskyddet inte kan tillgodoses genom straffet (vilken vid synnerligen allvarliga brott torde vara högt), lär användningen av samhällsskyddsåtgärder gällande dem vara tämligen begränsad. Det är naturligt att denna ”påföljd” kommer att komma till en mycket större praktisk användning i otillräknelighetsfallen, då det är det enda sättet samhällsskyddet kan beaktas rörande dem.

Jag skulle tro att samhällsskyddsåtgärder innebär ett nödvändigt ont. Eftersom de är förknippade med en rejäl dos rättsosäkerhet borde man kanske inskränka möjligheterna till överlämnande till samhällsskyddsåtgärder till att bara gälla otillräkneliga lagöverträdare, trots att det skulle innebära ett diskriminerande av otillräkneliga. Å andra sidan torde det redan med Psykansvarskommitténs förslag krävas rätt mycket för att en tillräknelig gärningsman skulle dömas till samhällsskyddsåtgärd, så i de fall som samhällsskyddsåtgärder skulle vara aktuella för dem borde det vara motiverat.

Samhällsskyddsåtgärdernas vara eller icke vara, beror enligt mig främst på en sak, en icke-juridisk sådan, dvs. hur pass tillförlitliga riskbedömningarna är. Här måste lagstiftaren göra en oerhört svår avvägning mellan samhällsskydd och rättsäkerhet. Om man ska införa en möjlighet till bestraffning/förvaring i förebyggande syfte bör bedömningarna av återfallsrisken vara mycket tillförlitliga. Det är jag inte säker på att de är.

Om de föreslagna samhällsskyddsåtgärderna införs är det oerhört viktigt att både tillämpningen av dem samt de metoder som finns för riskbedömningar, kontinuerligt utvärderas och utvecklas. Domstolen ska bara använda sig av denna åtgärd i specialfall och inte som en slags normalpåföljd för psykiskt störda lagöverträdare. För den som överlämnats till samhällsskyddsåtgärd

³⁰⁵ Radovic och Anckarsäter m.fl. s. 264.

bör återfallsrisken omprövas regelbundet, och verkställigheten ske i så öppna former som möjligt. Vidare bör man om möjligt berätta för den intagne hur prognosen ser ut, för att minimera den psykiska påfrestning som det faktum att åtgärden är tidsbestämd innebär.

På samma sätt som staten har en skyldighet att skydda sina medborgare från farliga lagöverträdare genom straff eller samhällsskyddsåtgärder, har den även en skyldighet att skydda lagöverträdaren från sig själv. Det är oerhört viktigt att den som dömts för ett brott får adekvat vård. Dels ur en rent humanistisk synvinkel, men även från ett samhällsskyddsperspektiv. Även om jag anser att tillräknelighetsrekvisitet principiellt är enormt viktigt, vill jag därför framhålla att de viktigaste ändringarna som Psykansvarskommittén ville genomföra, faktiskt inte hade något med tillräknelighet att göra. De är kommitténs förslag om adekvat vård i fängelser samt verkställighetsformen *slutet boende* som skulle införas för begåvningshandikappade lagöverträdare. Det slutna boendet är oerhört viktigt av rent humanistiska skäl, den psykiatriska vården av flera.

Om en gärningsman begår ett brott på grund av en psykisk störning, men denna inte är så allvarlig att rättspsykiatrisk vård kommer i fråga, och han heller inte får någon psykiatrisk vård under tiden i fängelse, kommer han förmodligen vara minst lika sjuk när han frigges, och han har inte precis fått bättre förutsättningar för att avhålla sig från brott. Detta är beklagansvärt ur både en humanistisk, ekonomisk och samhällsskyddssynpunkt.

Även enligt gällande rätt har fängelsedömda rätt till adekvat psykiatrisk vård, men systemet fallerar i praktiken. Problemet lär därför knappast vara en lagstiftningsfråga utan snarare en resursfråga. Behovet av ökade resurser gäller dock inte bara för psykiatrisk vård inom kriminalvården, även den psykiatriska vården utanför fängelsemurarna kräver mer resurser. I flera uppmärksammade fall (t.ex. Flinkfallet och mordet på Anna Lindh) har gärningsmannen kort tid före brottet sökt psykiatrisk vård, men inte kunnat få detta i tid. Jag har svårt att tro att anledningen till att personer som söker psykiatrisk vård inte får det i tid, är någon annan än brist på resurser.

För att de intagna i fängelserna ska kunna få någon psykiatrisk vård, krävs det att man upptäcker deras vårdbehov. För att förbättra möjligheten till upptäckten av deras vårdbehov finns det enligt mig två förslag, som gärna får kombineras. Dels, åter igen, ökade resurser till kriminalvården, så att det kan ske en kompetensutveckling där, och dels ett införande av regelmässiga § 7-undersökningar, vid vissa brott mot liv och hälsa. På dessa sätt borde man lättare finna de som behöver hjälp.

Jag har tidigare kritiserat lagstiftaren för att lyssna för mycket på media eller "allmänheten". Detta är inte menat som kritik mot de människor som vill ha "hårdare tag mot brottslingar". Dessa människor kräver detta på grund av omtanke om brottsoffer. Brottsoffren själva känner säkerligen ofta att det är oerhört orättvist att deras förövare bara får lite rättspsykiatrisk vård och sen blir frigiven, och kommer förmodligen även känna detta om deras förövare

bedöms som otillräknelig. Det är därför inte omöjligt att ett förslag om att införa tillräknelighet som ett krav för straffansvar blir bemött negativt av allmänheten. Brottsoffren kan känna sig orättvist behandlade, och det har de rätt till. Det är heller inte konstigt att även andra människor känner med brottsoffren, det bör de. Det bör även staten, men staten ska skydda alla sina medborgare, och detta inkluderar brottslingarna. Ett högt straff gör inte brottet ogjort, och att straffa en oskyldig människa – för det är det en otillräknelig lagöverträdare är – innebär bara att ett nytt brott begåtts. Denna gång i statlig regi.

Käll- och litteraturförteckning

Offentligt tryck

Proposition 1990/91:58 om psykiatrisk tvångsvård, m.m.

Proposition 2007/08:97 Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare.

Proposition 2007/08:70 Ny vårdform för den psykiatriska tvångsvården

SOU 2002:3 Psykisk störning, brott och ansvar

SOU 1996:185 Straffansvarets gränser

SOU 2006:91Vård och stöd till psykiskt störda lagöverträdare

Dir. 2003:133 En nationell psykiatrisamordnare.

Dir. 2008:93 Översyn av den psykiatriska tvångsvårdslagstiftningen.

Dir. 2010:88 Tilläggsdirektiv till Utredningen om översyn av den psykiatriska tvångsvårdslagstiftningen (S 2008:9).

PM 031, Bedömning av de ekonomiska konsekvenserna av Psykansvarskommitténs förslag (SOU 2002:3)

Ds 2007:5Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare

Ju2002/481/L5 Psykisk störning, brott och ansvar, betänkande av Psykansvarskommittén (SOU 2002:3), sammanställning av remissyttranden.

Utländska källor

Ot.prp.nr 46 (2000-2001) Om lov om endringer i straffeloven og i enkelte andre lover. (Norsk proposition)

<http://www.regjeringen.no/nb/dep/jd/dok/regpubl/otprp/20002001/Otprp-nr-46-2000-2001-.html?id=164358> 2011-01-03

Ot.prp.nr 90 (2003-2004) Om lov om straff (straffeloven). (Norsk proposition)

<http://www.regjeringen.no/nb/dep/jd/dok/regpubl/otprp/20032004/Otprp-nr-90-2003-2004-.html?id=179300> 2011-01-03

LaUB 28/2002 Lagutskottets betänkande (Finsk)

http://www.eduskunta.fi/faktatmp/utatmp/akxtmp/laub_28_2002_p.shtml
2011-01-03

RP 44/2002 s.14 Regeringens proposition till Riksdagen med förslag till revidering av lagstiftningen om straffrättens allmänna läror. (Finsk)

<http://www.finlex.fi/sv/esitykset/he/2002/20020044.pdf> 2011-01-03

Övriga källor

Karnov på internet:

<http://juridik.thomsonreuters.se.ludwig.lub.lu.se/app/tocectory?ao=o.i5D4AA72FA08EE2BCE040DF0A15651F57&sttype=stdtemplate> 2011-01-03

Lovdata (norsk rätt):

<http://www.lovdata.no> 2011-01-03

Finlex (finsk rätt):

<http://www.finlex.fi/sv/> 2011-01-03

Retsinformation (dansk rätt):

<https://www.retsinformation.dk> 2011-01-03

Böcker

Andenaes, Johs,
m.fl:

Alminnelig Strafferett, 5:e utgave, Oslo 2004.

Berg, Ulf m.fl:

Kommentar till Brottsbalken Del III (35-38 kap.) Påföljder m.m. Följdförfattningar. 4:e uppl. Göteborg 1994.

Borgeke m.fl.:

Studier rörande påföljdspraxis m.m. 4:e uppl. Stockholm 2009.

Grönwall, Lars och
Holgersson, Leif:

Psykiatrin, tvånget och lagen: en lagkommentar i historisk belysning, 4:e uppl. Stockholm 2009.

Gylling Lindkvist
m.fl.:

Lagen och psykiatrin: kommentarer och författningar om psykiatrisk tvångsvård, rättspsykiatri m.m. Kristianstad 1992.

- Hoflund, Olle: *Straff och andra reaktioner på brott*, 4:e uppl. Stockholm 1997.
- Jareborg, Nils: *Straffrättens ansvarslära*, Uppsala 1994.
- Jareborg, Nils och Zila, Josef: *Straffrättens påföljdslära*, Stockholm 2000.
- Kramp, Peter m.fl.: *Retspsykiatri*, Köpenhamn 1996.
- Leijonhufvud, Madeleine och Wennberg, Suzanne: *Straffansvar*, 8:e uppl., Stockholm 2009.
- Lidberg, Lars (red.): *Svensk rättspsykiatri – en handbok*, Lund 2000.
- Lidberg, Lars, Wiklund, Nils: *Svensk rättspsykiatri – psykisk störning, brott och ansvar*, 2:a uppl., Lund 2004.
- Ottosson, Jan-Otto: *Psykiatri*, 7:e uppl., Stockholm 2009.
- Sterzel m.fl.: *Studier rörande påföljdspraxis m.m.* 3:e uppl. Stockholm 2005.
- Radovic, Susanna (red.) och Anckarsäter, Henrik (red.): *Tillräknelighet*, Lund 2009.
- Strömmerstedt, Monica: *Med vett och vilja? Uppsåtets gränser i doktrin och rättspraxis*, Stockholm 1987.
- Waaben, Knud: *Strafferettens almindelige del II sanktionslaeren*, 4:e udgave, Köpenhamn 1999.

Festskrift

- Heckscher, Sten: *Socialberedningens skuld, I: Skuld och ansvar. Straffrättsliga studier tillägnade Alvar Nelson.* Redaktörer: Anders Agell, Robert Boman och Nils Jareborg. Uppsala 1985.

Artiklar

Rönblom, Urban:

Ansvar och påföljd för psykiskt störda lagöverträdare - problematiken med kortvariga psykostillstånd, uppsåt och friskförklaring, SvJT 2005, s. 361-371.

Wennberg,
Suzanne:

Psykisk störning, brott och ansvar – För och emot Psykansvarskommitténs betänkande, SvJT 2002, s 576-587.

Rättsfallsförteckning

Nytt juridiskt arkiv

NJA 2001 s. 899

NJA1995 s. 48.

Rättsfall från hovrätterna

RH 2001:38